No. ३ ग-१

Title किरणावली

Author उदयनाचार्यः

Extent १०२ पत्र Age सं० १९८२

Subject न्यायशास्त्र

नम्बर १५५९१

॥ अथ चक्रिरत्नावलीमूलप्रारम्भ्यते ॥ ॥

---- शिष्यवरो पत्नाद्वितामूर्द्धदेशमालंबते = २ .. विप्रीव्ययशाक्यानिर्वचनस्वरूपाय = १

ॐ श्रीगणेशायनमः उमापतये नमः विपासंध्योदयोद्रेकाद्विपारजनीलये यद्ददेतिनमस्तस्मै चिदि
एकतास्विषे — पत्तोद्रव्यंगुणः कर्मतथाजातिः परापरा विशेषाः समवायो वा तमोपिरूपास्मह २
सर्यातांधविपेचनायजगता — नत्तमःपानदेसन्मार्गस्थविलोकनायगतयेलोकस्यपात्रार्थिनः
लक्षात्मसम्भूतभीतयइमांविद्यवनांप्रीतयेव्याते नेकिरणावलीमुदयनः सत्तर्कनेजोमयीम्
३ अतिविरसमसीरंमानवान्नाविहीनंप्रवितनतबुद्धवेलघक्रियाजालउस्थम उदधिसमम
तंत्रैतंत्रमेतद्ददांतिमघलजडधियोयेतेनुकंप्यंनलते ४ प्रारिप्सारंभेसदाचारपरिप्राप्तनयाव
--- वाङ्मनोभिःकृतंपरापरगुरुनमस्कारंशिष्यानशिष्ययितुमादौनिबध्नाति प्रशस्येति
कर्तव्यापेक्षयानवेकालत्वाप्रत्ययस्यक्त्वानिर्देशः भक्तिप्रह्वातिशयलक्षणंपुंक --
-- नस्योच्यते नप्यामूर्त्ताहिप्रत्नेषरनतिर्म ---नि कृतमङ्गलेनचारब्धंकर्मनिर्विघ्नं
परिसमाप्यते प्रदीपदेव ---- मूलत्वाद्वास्यार्थस्यव्यभिचारोनदोषाय तस्यकर्तृकर्मसाध

नवैगुण्यहेतुकत्वात् साद्गुण्येपि विघ्नहेतूनांबली — — त् नचैवंकिमनैवेतिवाच्यं प्रचितस्यास्यै
वबलवत्त्वलविघ्नध्वंसस्यैपि कारणत्वात् नाहि पव — निर्दुष्टत्वमुदनम् — — — — — — — — — स्तंवोनि
वारयितुं नसमर्थ इति न सर्वहवेजोपादीपसे सजातीयप्रचयसम्वलितस्यतस्य पाकत्वात् —
— — — — — — — — — — — पात्रावा — — — — — कारणमनुपादेय — — सं — — — — — — दुपादानस्य
न्याय्यत्वात् अन्यथानुपस्थितपरीपंथिभिः पार्थिवैर्दिर प्युपपत्तयेतत्द्वयेरन्निति ईश्वर
यीत्यनैनैवजगद्धेतुमेलहेतुमितिउत्तार्वीप्रोथ रोपादानं प्रमाणस्य च नायाकार्यहि हेतुना
— नात्मानमनाद्रुवद्धेतुमत्याकर्त्तारमाक्षिपति ईश्वरपदसान्निध्ये प्रयुक्तो वाहेतुपाकोविर
धिरेवमपेयः समाधिगमसानिमित्तेवर्त्तते प्रस्तुतशास्त्रहेतुत्वाद्वा हेतुमित्याह सायंतेहि
कृत्वा दोष्प्रतिमहेश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवान् तेनतं हेतुं प्रणम्यसमया
संग्रहः प्रवक्ष्यतइत्यन्वयः अतईश्वरप्र[illegible]दनुपश्वात्करणादनामातं प्रणम्येत्यनुषज्य

रागमा

किरणा
२

वली

ते यद्यपि गुरुतमगुरुतरगुरुक्रमेण प्रणामः क्रियते तथापि शिष्टाचारादेव — प्रत्येकं प्रथमपि शिष्यशिक्षायै
क्रमोपि निबद्धोऽस्तीति तथा च प्रकृतिप्रणतेः पश्चात् प्राग्वे दर्शितेन तस्मिन्नपि सिद्धम् वापि त्वमीश्वरप्रणा
मस्तीत्यत इति पदप्रयोजनमपि तत्परिणामवाच्यं प्रकृतिप्रणेयर्थे प्रकरणादीनाम नवकारणात् अथ
वा यतः प्रणवः प्रयोप्युर्तिः प्रवरणादि पदयो नस्तत्र काश्चान्ते वाक्यं तुपसे द्रुतत्वाद्यत इति मत्र
नेन साध्यते अन्यथा पारम्पर्यादिनं शास्त्रं स्यादिति त्वर्थे पि शिष्यशिक्षायै एवं शिष्टिते शिष्यापित
पाकुर्युः तथा चाविच्छिन्नसम्प्रदायं वीर्यवत्तरं च यथा स्तं स्यादिति येनाविवैवाह अस्तूपका
या च ऋषेरूपतमानायतनमां कृपा वीर्यवतीतथा स्यानीति पत्तेन सौत्रमभ्यतः पदं व्याख्यातं
पदार्थधर्मसंग्रह इति पदार्थानां द्रव्यादयस्तेषां धर्माः स्त एव परस्परं विरोधसाधर्म्यादयः तेषां
तेन संगृह्यन्ते यासेन नानास्थाने भुविततानामेकत्र संकलय्य कथ्यन्ते इति संग्रहः संप्रकर्षो वा
द्युते प्रवृत्तत्वाद्धेः संग्रह पदेनैव दर्शितत्वात् वैषयिकत्वाद्धतता च प्रकर्षः स एव
सा धर्म्म वै धर्म्मरूपा॥ पं० ३

बाधाभावात् भाष्यस्वविस्तिरत्वा प्रकरणनाञ्चैकदेशविषयत्वात् एतेनाप्येयं दर्शितं भवति नचतत्र
तौतावपि प्रेक्षावान् प्रयोजनं विना प्रवर्त्तत इति तत्त दाह महोदय इति महानुदयः "घोज्ञानमितियावत्
सोऽस्माद्भवतीति महोदयः संग्रहः उक्त तत्त्वं किन्नयर्यं पुरुषार्थः पदार्थाः के च ते षड्धर्मा इत्यत आह द्रव्ये   के ते
ति अत्र के पदार्था इत्यपेक्षायां पदार्थं द्रव्यादयः के धर्मा इत्यपेक्षायां साधर्म्यवैधर्म्यरूपा अत्रानुवर्त्तत्वात्तत्
रूपाः स्वर्यः तेषामुद्बोधः कपंशुरूषार्थं इत्यत्र तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति तत्त्वमनारोपितरूपं तच्च सा
धर्म्यवैधर्म्याभ्यामेवाविविच्यते साक्षादपि हि दृश्यमाना आत्मनाम हर्षीरागः स्यादावादयो वक्रकोटरा
दिभिश्रुरुषादिभ्यो विविच्यंते नत्वन्यथा किंपुनरतीन्द्रिया प्योमिश्चामस्ताः कालाकाशादयः शरीरात्मादयो
वेति एतेन पदार्था एवप्रधानतयोद्दिष्टा वेदितव्याः अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथङ्नोद्दिष्टः प्रतियोगिनिरूप
णाधीननिरूपणत्वात् तत्तुतुच्छत्वात् उत्पत्तिविनाशान्विनायां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्वैधर्म्यं
चेतरेतराभावात्यन्ताभावयोस्तत्र तत्र विदर्शयिष्यमाणत्वात् तेन द्रव्यादीनां साधर्म्यवैधर्म्य

पदनंतरं यदात्मनि दुःखंनोत्पद्यते सा दुःखनिवृत्तिर्मोक्षः

किरणा
३

अयं तत्त्वं श्रीपादपद्मसंग्रहोक्तः श्रेयसं साधयतीति यतोऽतः श्रेष्ठावताम् उपादेय इति तात्पर्यार्थः श्रेयस्त्वं च दुःखनिवृ
त्तिरात्यन्तिकी अत्र च वादिनामविवाद एव न ह्यपवृक्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते निकश्चिदभ्युपैति केवलमात्मापि दुः
खहेतुत्वान्निवर्त्त्योपि तथा शरीरत्वविज्ञेये वदन्ति तेषां पक्षः सो नात्मा किं निवर्त्तनीयं आत्मनोऽसत्त्वे नित्यत्वे
निवृत्तत्वात् अथात्मा किं निवर्त्तनीयं नित्यत्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वात् अपवर्गानन्दभाव एवासौ निवर्त्त
नीय इति मतं अननुमतमेतत् दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्माद् अतिरिक्तमा
त्मानि प्रमाणं वक्तव्यमित्यवशिष्यते तत्र वक्ष्यामः सांख्यानामपि दुःखनिवृत्तिरपवर्ग इति न विवादः प्र
कृत्याश्रयं तु दुःखं न पुरुषाश्रयमिति विवादः तमनेन मन्त्रेण निराकरिष्यामः येऽप्यनुपप्लवां चित्तसन्ता
तिमनन्तामपवर्गमाहुः तेषु पप्लवस्य दुःखमयत्वात् तन्निवृत्तिमेवेच्छन्ति न हि चित्तसन्ततेरनन्तत्वे प्रमाणं किं नि
मित्तस्य शरीरादेरपाये निमित्तिकस्योत्पादपि तु म शक्यत्वात् उपहतत्वावस्थायां तन्निमित्तमिति चेत् न अ
पक्षस्यापि तत्साध्यत्वात् न शरीरनिरपेक्षात्तत्सिद्धिः संभवति तस्य योगाभ्याससाध्यत्वात् अन्यथा

वृत्ती

त्योन्याश्रयप्रसंगात् शरीरादिविरमनुपप्लवाश्रितस्या अनुपप्लवे च तस्मिन् शरीरादिनिवृत्तिरिति अथ शरीरा
दिकं चित्तविलसितमात्रं न तु वास्तवमित्यभिप्रायस्तत्र वक्ष्यते वेदान्तिनामप्यविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैवा
पवर्गे वर्त्तते इति मते न तो विवादः न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवति आत्मनेवै पुत्रः प्रियो भवतीत्यादि श्रौतोपपत्तिबा
लात् सर्वस्याप्यात्मोपाधिकं प्रियत्वं स्वभावतस्त्वात्मैव प्रिय इति पुनरविशिष्यते तत्रापि वक्ष्यते नो नातितत्त्व
कार्यमर्थ इष्टरज्ञानं शरीरमन्त्रेणात्ति छान्नः कार्यमेव स्वरवज्ञानमपवार्जे स्तौति वस्त्रस्वपावियो
धोमयमिति त्रयमपि त्यक्तवन्तः एतेन पारतंत्र्यं बंधः स्वातंत्र्यं मुक्तिरिति मतापर्यस्तं नहि पा
रतंत्र्यं स्वरूपतो हेयमपि तु दुःखहेतुतया स्वातंत्र्यमपि यदि दुःखतत्साधननिवृत्तिस्तदोऽस्मिन्नु
च्यते ऐश्वर्यं चेत्तदा कार्यतया तत्साधनपरतंत्र्यं चापि चेति दुःखाकरत्वाद्धेयमेवेति तस्मा
दहितनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति न तस्य —प्रकृष्यापि पंचपदस्यापि हानेरिति केन
बहुतरदुःखानुविद्धतया स्वर्गस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वात् [illegible] मधुविषसंपृक्तान्नभोजनवत् [illegible]

दुःखवत् तथापि दुःखोपच्छित्तिरपुरुषार्थः अतीतागतस्यानिवर्त्तयितुमशक्यत्वात् वर्त्तमा वली
नस्य च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव विरोधिगुणान्तरोपनिपातनिवर्त्तनीयत्वात् अतीतस्या
तीतत्वादेवेति चेत् न हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत् तथाहि मिथ्याज्ञानमि
सवासनं संसारस्य मूलकारणं तच्च तत्त्वज्ञानेनाविरोधिनानाप्रयत्नेन तन्निवृत्तौ मायाद्यपा
ये प्रवृत्तेरपायाज्जन्माभावः तथा च दुःखसन्तानोच्छेदः तच्च तत्त्वज्ञानपुरुषप्रयत्नसाध्य
मिति किं पुनरत्र प्रमाणं दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्तति
वदित्याचार्याः पार्थिवपरमाणुगतरूपसन्तानेनानैकान्तिकमिति चेत् न सर्वात्म
तदुःखसन्ततेः पक्षीकरणे फलं तस्यापि पक्षत्वेनाभावात् नहि सर्वमुक्तिपक्षे सर्वो
त्पत्तिमतीति चेन्नस्या हष्टस्याभावात्तदुत्पत्तौ वीजमस्ति नहि सर्वभोक्तॄणामपवर्गे
नीतदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति नहि वीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति सर्व

मुक्तिरेवनेष्यत इतिचेत् नहियएवताःप्रव्रज्यतेतस्यैवदुःखसन्तानेनानैकान्तिकामि
त्रिकिमुष्मादुद्धरणान्तरमवेयरणया एवमत्तनचोद्वाहात्तानान्तरमादरणीयमितिचेत् न प्रसि
द्धेः सिद्धेवासंसारापैकस्वभावा एवकेचिदात्मान इतिस्थितेप्याहमेवयदितस्यास्यांत सात्मसाविपदी
त्प्रयोजनंपारिव्राजकमितिपाड्न्यानकोप्यन्तदर्पब्रह्मचर्यादिदुःखमनुभवेत् अपयादिसर्वदुः
खसन्तातिर्निवृत्तिर्भविष्यतीतितर्हि रयताकालेनाकिन्नाभ्युत् एकैकस्मिन्कलेपद्येकेकोप्यपव
र्जेतत्तथाप्युच्छिन्नसंसारःस्यात् कल्याणमनन्तत्वात् सत्यं अनन्ता एवत्ययपवृक्तानतुस
र्वेसम्प्रतिसंसारस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् नत्वेतदेवनस्यादिमुच्यात इतिचेन्न कालानिप
मेयप्रमाणाभावात् नचसर्वेषांसान्तिमान्तिमित्ताहव्यानुपपत्तेस्सर्वमुक्तेरनुपपत्तेः अपव
र्गस्यभोगवत्साधनैतरत्वात् न ह्यदृष्टनिर्वर्तिसपवृक्षसाध्या एकस्याप्यनपवर्गा
प्रसंगात् स्यादेतत् आदिमतोप्रदीपसन्तानिर्वृत्तेर्नेदुःखसन्तानिर्विपर्यताद्दिर

किरण
५

5

नुवर्त्तिष्यत इति चेत् न मूलोच्छेदानुवृत्त्योरप्रयोजकत्वात् मूलोच्छेदाच्छिन्नसन्ततेरुच्छेदे मूलानु वृत्तौ वानुवृत्तिः अन्त्यध्वान्तवादिमत्त्वाविशेषे कालानियमो न स्यात् क्वाचित्प्रदीपसंततिः प्रहरमनुवर्त्तते क्वाचिदहोरात्रं अत्यन्तघृतनियमो हि वैसादृश्यमूलोच्छेदानियमप्रयुक्त इति अपरोक्षवादेव सन्तानो प्रियाप्रियेरमस्य प्रातः इत्यागमान्न्यायमप्यपेक्ष्य विवसोपः स्यादेतत् न च ज्ञानं हि विरोधितया समूलं मिथ्याज्ञानमुन्मूलयति श्रेयसे हेतुर्न चोपपत्त्या शब्देन वा ज्ञानितामिदं परोक्षं मिथ्याज्ञानं निवर्तयितुमुत्सहते दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः ततोऽपरोक्षमप्युक्तं पि बलवत्तरं तत्त्वज्ञानं मिथ्यानिवर्तनसमर्थं कुतो भविष्यतीत्यत आह अन्नेति ईश्वरस्य तत्त्वोपदेशो वेदस्मृतियावज्ञानानां मिथ्याज्ञानप्रतिपादिता धर्मान् अथ सर्वः शास्त्रापवर्गपात् विविच्य प्रकृतिस्मृतीति हासपुराणोपदिष्टयोगविधिनादीर्घकालादरनैरन्तर्यसेवितान्निर्वर्त्तिलक्षणधर्मादेव तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते यत्नापवर्ज्यतेन ह्युपपत्ता

वली

चित्ताविवेकः नचाविवेचनाद्वित्तोदपदेशमात्रेणाघ्रद्यामलद्वालनैनेन वनेनाविनाशंकाशं
कस्य नचत्यागः नचतत्संन्तेयेणातिवत्त्विको धर्मः नचतमंतेरेण हृत्स्मिविभ्रमगत्स्ल
नसम्भार्थः तत्वसाक्षात्कार इति एतेनत्वमुद्धिद्वारेणारादुपकारकं कर्मसत्त्विपर्यायेपर
कारकं चतत्वज्ञानमिति मंतव्यं नतद्वुल्यकत्वयानेनसमुच्चयः नापिज्ञातेन धर्मोऽजन्य
तेविहितत्वादिति धर्मस्यैवप्राधान्यं हृष्टद्वारेणैवोपपत्तौ हृष्टकल्पकनायां प्रमा
णाभावात् अन्यथाभिषज्जादिविधिस्थापितत्याप्रकल्पेत उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानक
र्मसमुच्चयः काम्यनिषिद्धयोस्त्यागादेवसमुच्चयानुपपत्तेः ^ यत्याश्रमाविहितेनकर्मणाना कर्म
नस्यसमुच्चयश्चापितास्ति तदभावेगृहस्थस्यापितत्वज्ञानेस्मातिरुक्तेः यतःस्मृतौ
कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइतिन्यायागतधनस्तत्वज्ञाननिष्ठोति
थिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादीचगृहस्थोपिविमुच्यते इतिच नचसाध्यस्याविचित्रे

^ नापिक्त्रसंकल्पितफलकाम्यकर्मसमुच्चयः [illegible] धात् यावन्नित्यनैमित्तिकसमुच्चयस्यापि
मतएवानुपपत्तेः ^ पं. ७-८

साधनवैचित्र्यमुपपद्यते नचस्वर्गवदपवर्गेपि प्रकारभेदः संभवति तस्मात्तत्वज्ञानमेवनिश्रेयससाध
नं कर्माणि त्वनुत्पन्नतत्वज्ञानस्य तत्वज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबंधकाधर्मविरोधित्वोपकारेण प्रायश्चि
त्तवदुपयुज्यंते उत्पन्नतत्वज्ञानस्य त्वंतराले बहुधेःप्रारब्धकारीरीपरिसमाप्तिवत्प्रारब्धाश्रमकर्मसमा
पनं लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः एतेनाप्रातो धर्मं व्याख्यास्यामः यतोभ्युदयनिःश्रेयस
सिद्धिः स धर्मः तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति त्रितयीव्याख्याता अन्यथा व्याख्याने हि यतोभ्यु
दयेति प्रत्येकसमुदायाभ्यामुभयत्राप्यव्यापकं स्यात् यतोभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येतावन्नैव ला
क्षणोसिद्धेः सिद्धिपर्यायेण निःश्रेयसेप्यस्य हेतुत्वप्रतिपादयितुं निःश्रेयसग्रहणमिति एवं प्रति
पन्नप्रयोजनाभिधेयसंबंधो जिज्ञासुः पृच्छति अथ कानि द्रव्याणि कियंतिच के गु
णाः कियन्तश्च कानि कर्माणि कियंतिच किं सामान्यं कतिविधं के विशेषाः कः सम
वाय इत्यर्थः किं चैतेषां साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति सामान्यतो विशेषतश्च पदार्था

6

नां द्रव्याणां गुणानां कर्मणामित्यादिनैव चकारोऽभिप्रेतः समुच्चयो साधर्म्यवैधर्म्ययो
र्द्वेवान्तर्भूतत्वात् षट्पदार्थलक्षणापर्यनुयोगप्रश्नः नवेति नन्वत्वेषु द्रव्यादिषु वक्तव्येषु
द्रव्याणि नव तत्र पृथिव्यादीनि नवैव यद्यपि विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरत्वादेव व्य=
वनवत्वं लब्धं तथापि स्पष्टार्थं नवग्रहणं एवकारश्चाविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं सामा
न्यसंज्ञा द्रव्यमिति विशेषसंज्ञा पृथिवीत्यादिका न योन्यतासि स्वरूहतेशेषः अ
वगता प्रमाणादुपन्तस्य केरणमतल्पत्वाद नवगतप्रमाणस्यापि लोके प्रति प्राप्य तु
दकत्वात् लोके चतावतामेव सामान्यतो विशेषतश्च व्यवहारात किं पुनरत्र प्रविविधिप्रा
तेनैव वेति न ह्यनवगतस्य प्रतिषेधः संभवति उच्यते द्रव्यस्य सतो नववात्वं नववाह
स्य सतो द्रव्यत्वं च तथा च प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपन्ने प्रतिषेध इति न किंचित दुष्यति अतः
परं न शंकानवचोक्तं तथा हि इदं द्रव्यमेभ्योऽस्यादिति वा इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादिति वाऽत्र

शंकेत न द्वितीये द्रव्यत्वं निराकरिष्यामो वयं तमसः प्रथमे त्वाधिक्यं निराकरिष्यामो वयास्तद्रूपस्य अ
तःपरं न शंका न चोत्तरं धर्मिण एव तु प्रत्यक्षारोहात् यदि कथंचित् बुद्धिमारोहेत् तदास्माभिः
केषु वांतर्भावयिष्यते अनंतर्भावे वा द्रव्यत्वं तस्य निराकरिष्याम इत्यभिप्रायवानाह
न घातिरेकेणासंज्ञान्तरस्याभिधानादिति सूत्रकृतेति शेषः लोके नेति वा स्यादेतत् अं
धकारस्तावत् अनुभवसिद्धस्तथा च रूपवद्द्रव्यः न च सामान्यविशेषसमवायेष्वन्यतमस्तमः
स्तेषां व्यंजकाचिन्नोपि व्यक्तस्याश्रयसंबंधिनामुपलंभमंतरेणानुपलंभनियमादुपलंभे वा तन्न
व्याघातात् न कर्मसंयोगविभागा योरकारणत्वात् न ह्यंधकारेण किंचित्कृतं भिद्यते भज्य
ते केनाकिंचित्संयोज्यते वा अतएवास्य तस्य चलनलक्षणानुपपन्नेरतत्वात् न गुणः द्रव्याश्र
समवायात् द्रव्यासमवेतत्वे तस्य समवेतमेव स्यात् द्रव्यसमवेतमेव वा उभयथापि गुणत्व
व्याघातेः सामान्यवतः स्वतन्त्रस्यानित्यद्रव्यत्वापत्तेः निःसामान्यस्य गुणत्व

अहेतुत्वसामानाधिकरण्येन अप्रतीयमानत्वात् = ४

दोषाव्याघातत्वात् गुरुत्वकर्मरणोर्निर्गुणतयागुणस्यतत्रसमवायविरोधात्
द्रव्यासमवायएवास्याकथमिति इतिचेत् उक्तंनदिक्कालमनसामयंगुणः तेषांवि
शेषगुणविरहात् सामान्यगुणस्यचाश्रयसहोपलंभनियमेनतदप्रत्यक्षत्तापाम
प्रत्यक्षत्वप्रसंगात् नात्मनोवाह्यकरणग्राह्यत्वादिदंतास्पदत्वाच्च नापिनभोनभस्त्वा
तोऽवच्छेदकयत्वात् चाक्षुषताहिगुणानांस्वयिद्रव्यसमवायेनव्याप्ता तच्चक्लृप्तत्वगग
नपवनाभ्यांव्यावर्तमानतत्वाकायमगुणसंवधमपिव्यावर्तनोमूर्त्तीन्नांतरीयकतया

ती

निरवयवस्यपरमाणुतयांद्रियत्वापत्तेः नाप्यनेकद्रव्यरूपिद्रव्यस्यस्पर्शरहितत्वेनान्नार
द्रुत्वात्मनोवत् नचरूपवत्तयास्यस्पर्शोप्यनुमास्यते तद्रूपितस्यापिअस्पर्शहेतुत्वे
रत्नत्वंवास्यात् प्रत्युपाधिहेतुत्वस्यअनुमवसिद्धत्वात् मनसस्त्वनुपलभ्यमानधर्म
स्यस्वयमनुपलभ्यमानस्यचैवेयपर्वदैवारंभानुपपत्तिरितिसांप्रतं रूपत्वस्यप्रायेणवा

किरणा
८
8

प्रत्यक्षत्वप्रसंगेनायास्त्वत्वात् प्रत्यक्षत्वस्य चानुभवसिद्धत्वादित्येतत्सर्वमभिसंधायभगवान्
निराह द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमइति सोपिकप्यमालोकसंत्तरेप्रतियोगि
स्मरणाधिकरणग्रहविरहेविधिमुखेनचाक्षुषइतिचेत्त न यद्ग्रहेयदपेक्षाचानत्तदभा
वग्रहेपितदपेक्षाते एवंहितद्दितरसामग्रीसाकल्यंस्यात्त यथालोकेवदपेक्षास्यात् तदा
लोकाभावेप्यालोकापेक्षास्यात्त नचेदमास्ति प्रत्युतरविरोधएव तस्मिन्सतिनेदमाव
वेत ––– किंतदपेक्षणचक्षुषाग्टहेत दिवाचप्रतियोगिनःप्रभामंडलस्यग्रहणाएवप्रदेशां
तरेतदधवग्रहणमितिनकिंचिदनुपपन्नं अन्यत्रापिरात्रिमप्रतिसंधायनांधकारप्रत्य
यः रात्रिज्ञानंचनदिवसमप्रतिसंधाय निरुक्तेतदीपवार्ति रविरश्मिज्ञानःकालविशेषोरा
त्रिरित्युच्यते गिरिनरविवरवर्त्तिनोयदियोगिनोयनतिमिरावलोकिनास्तिमिरदर्शनमेवतेना
स्मत्तालोकइति अधिकरणमपि दृष्टमदृष्टमितरप्टतंवा रहिदानीमधंकार इति प्रत्ययात् वि

वली

धिनु खलु प्रत्यये सिद्धः नहि नञो प्रयोगः इति विधिः प्रलयनाशावसानादिषु व्यभिचारात् न।
अर्थान्तरभावेन वा क्वाप्यर्थे पदप्रयोग इति तु समं समाधानमन्यत्राप्यभिनिवेशमात्रपति मतेजसः त
त्वप्रतीतेर्नीलादिरोधित्वात् शैत्यवत् गुणिनस्तद्गुणप्रतीतिपरिपन्थित्वे गुणस्यानुपलम्भप्रसङ्गात्।
सत्याश्रये तेनैव प्रतिबन्धात् आश्रितगुणिगुणस्यासत्त्वात् तत्साहचरितगुणान्तरानुपलम्भेऽपि
न तावद्घ्राणतेजसो रूपमेव त-पस्य शुक्लभास्वरत्वनियमात् न चेन्द्रनीलप्रभावद्द्रव्ययोर्पघे
तप्याभ्रतामिदमाभातीति सांप्रतं शैलाभ्रतलस्फटिकपद्मरागाद्याश्रयरूपाघनत्वविधानात्
तस्मात्कुरागान्तरमेवेदं तेजस इति वाच्यं तथा च सति तस्मिन्तदग्रहणं तद्विरह एव तद्ग्रहणमि
ति महत्यनुपपत्तिः नापि पयःपृथिव्योः आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् पार्थिवमेवेदं रू
पमारोपितमित्यपि न तस्मीवाजं वाह्यालोकसहकारिविरहेच क्षुस्तदारोपोपपत्तेः
न देव हि धर्म्यन्तरे समारोपणीयमपि भवत् तत्रैवानियतदेशे न पन देशत्वं नेदीयस्यणि

नि॰ २

स्मतिः २

किरणा
८

यस्यापि महत्वात् अत्यथ्याप्तिनत्रयतमंतरेणोपपत्तिः एकत्रारोप्यतत्वादन्यत्राप्यविषयत्वा
म. तस्यैव मचालोकमंतरेण रूपग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यमस्तीत्युक्तं नचाशेष्यारोपविषयाप्रच
नेभ्रांतिसंभवः नचोभयोरन्यतरस्मिन् अव्यावृत्तस्यैव चक्षुषो भ्रांतिजनकत्वं नचायमचा
क्षुषप्रत्ययः वदनुविधानस्यानन्यथासिद्धत्वात् विभ्रमवन्मनस एवायं नचाक्षुषइत्यपि
नाशंकनीयं निमीलितनयनस्य गेहेऽन्धकारो नवेति संदेहानुपपत्ते तस्मात्तत्क्रियावत्वाद्गु
णवत्वाद्द्रव्यमेवैतत् क्रियावत्वादेवनाकाशघात्मकं रूपवत्वादेवनवायुमनसी स्पर्शर
हितत्वान्न पृथिवीजलतेजो वेति तस्माद्दशमं द्रव्यं तत्कथं न वैवेति वस्तुतोऽस्याक्रियावत्वेरू
पवत्वे च चाक्षुषत्वप्रसंगात् आलोकसहकारिण एव चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यात् इत्युक्तं
नवेदमद्रव्यं रूपि द्रव्यं रूपवद्गतेः का गतिरितिचेत् भ्रांतिः स्वाभाविकाङ्गता वा रक्तद्र
व्यानुविधानादनुपपत्तेः प्रभानुत्पत्तितेजः प्रभा अप्यैषु रत्नविशेषेषु छाया दिवसेन स्यात्

बली
स्वम
प्रातं

५५

घ्रायथैव तद्दभिभवे बहुलतमेऽनभासिते धांमालोको न स्यात् आलोकांतरेण चाभिभवे घटया
या पुञ्जावोऽ न स्यात् तस्माद्द्वारद्रव्ये गच्छति यत्र यत्र तेजसोऽसन्निधिस्तत्र तत्र छायाग्रहणाद्
द्रव्यदेशतानिबंधनो गतिभ्रम इति कथं भावधर्माध्यारोप आभात इति चेत् न किंचिदेतत्
सारूप्ये तत्त्वाग्रहाविह निबंधनं तत्त्वन्येन दृष्टदुःखाभावे सुखवद्वाध्यारोपः यथाभारोपः
मेऽस्तादिससंयोगाभावे विभागाभिमान इतीत्यादि एतेन नीलिमारोपो व्याख्यातः शुक्लभास्
स्वरविरोधत्वसारूप्येण तदारोपोपपत्तेः न चैवं रक्तत्वाद्यारोपप्रसंगोपि अन्यापेक्षानितिमि
रानुसरणं तत्तुल्यमित्तमस्तीत्यारोपः अदृष्टादिकं चात्र नियामकम ध्वंसेपि सर्वप्रकारं
चैतद्रूपमारोप्यते रजतत्ववत् न तु ग्रहणमारोपनेन तस्य कार्यपेक्षांचो घमाशंकनीयं धर्मिणि
निरपेक्षत्वात् यद्येवमन्यारोपितं रूपं तमो भाभावस्तां तमः इति विनिगमनायां को हेतुरिति चेत्
उच्यते एषा तावदनुभवसिद्धिः नमी नीलं तमइत्ति नीलमानमइति न चारोपितत्वेन वास्तवेन

किरण
९
10

वानीलिम्नातमसो बुद्धिव्यपदेशौ समानार्थ्ये सहप्रयोगानुपपत्तेः नीलिद्रव्योपरक्तो भुतस्तत्र चर्मादि
भूतमौ बुद्धिव्यपदेशौ प्रसंग्यात् अवश्यंभावी भासाभावानुभवो दालंबनस्य क्रमस्यानुपपत्तेः न च त-
मः प्रत्ययो बाध्यते नीलप्रत्ययस्य बाध्यत्वे इहेति प्रत्ययवत् तस्माद् द्रव्यगुणक्रियारो-
पितं दंधकारं न तु नीलिमेति स्फुटं तं न वेवोति गुणान्विभजते इति रूपादयः सप्त-
दशा कंठोक्ताः तत्र कारेण चानुपगमासिद्धां तन्न्याये नान्ये सप्तदशति ग्रहणाभावात् त-
त्वेतत्तेषां वृत्पादनात् अनभ्युपगमेवस्त्पादनाविरोधात् तथा च विभाग सूत्रं सूत्रं
रूपरसगंधस्पर्शाः संख्यापरिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे
बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति हित्वा अत आह चशब्दसमु-
च्चिताः सप्तेति म हव्य शब्देन स[illegible]ण धर्माधर्मयोरभिधानं न तु अदृष्टत्वं नाम
सामान्यं संस्थानगुणविशेषकर्या कारणलक्षणानां व्यवस्थापकानामभावात्

गुण

दोषे

नेनगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराधर्माधर्मशब्दा इत्युक्तंभवति एवंकंठोक्तासमुच्चयेवचैकतयाचतुर्विंशतिगुणा
व्यवहर्तव्याः तथ्याविधबुद्धिविषयतयासारूप्येणानतुसंख्यासंयोगेन यथाचैतत्तथागुणावक्षा
मः कर्माणि विभजते उत्क्षेपणेति अत्रापिपंचैवेतिस्य स्वार्थे विभागवचनादेवपंचत्वसिद्धिः
आधिक्याशंकाहगमनग्रहणादिति कर्मपदार्थेचैत ह्युत्पादनीयं सामान्यंविभजते
सामान्यमिति समानानांभावःसामान्यंस्वाभाविकोभागंतुकोवा [illegible]हुनांधर्मसामा
न्यंइत्यर्थः तथाच धर्मिणांबहुत्वे धर्मस्यचानागतकत्वेविवक्षितेनित्यमेकम
नेकवृत्तिसामान्यमितिलक्षणंसूचितंभवति नाद्विधंदर्शयति परमपरंचेति
त्रिः ४
एकव्यक्तिसमावेशेसतीति चकारस्यार्थ नेकव्यक्तिकंसामान्यमस्तीत्याकाशपदेवक्ष
ते नापन्नुनानतिरिक्तव्यक्तिकामितिबुद्धिरूपताद्विज्ञानमिति पर्यायस्थितौ
तामिथोव्यभिचारीतिनिक्रमरूपप्रवेशनादिजातिसंकरापत्तौपरंपरात्यंताभाव

किरणा
११

सामानाधिकरण्ययोर्द्वयोरेकत्रसमावेशोजातिसंकरः नसामान्यादिव्यक्तिकमनवस्थाना
त् नन्वेकव्यावृत्तादसंबंधाद्वेतिसाधर्म्यवद्यामसामान्यं तस्मात्परस्परपरिहारस्थिति
विरुद्धंत्रविरुद्धंतु परापरभावस्थितीतिनियमः परंव्यापकमपरंव्याप्यमित्यर्थः क्रमा
संख्याचयति अनुवृत्तिप्रत्ययकारणमितिनियादिसामान्यंतस्याङ्गत्वेचानुगताकारः
प्रत्ययोनस्यात् द्रव्यकर्मगुणमपिसामान्यद्वारेणेवानुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात् परमु
दाहरति तत्रेतिपरंसत्तासत्तासामान्यंपरमितिव्यवहर्त व्यक्तौमात्राविषयत्वात् द्रव्य
त्वादिभ्योधिकविषयत्वादित्यर्थः एवमन्यापि लघुविषयापेक्षाधिकविषयंदपेक्ष
यापरमितिव्यवहर्तव्यं पर्यायस्तत्रेत्यर्थः साचसत्तासामान्यमेव नतुद्रव्यत्वादि
वद्विशेषोपिकुतोऽनुवृत्तेरेवहेतुत्वादितिनतुसामान्यादिषुवर्त्तमानसत्तापदित्वा
भ्रयंतत्तोनव्यावर्त्तयेत् द्रव्यत्वादिकमपितव्यावर्त्तयेदविरोधात् न सत्ताया

वली

त्रि
५अ
५५८
४

व्याप्ति स्वरूपमात्रव्यंग्यतयाव्यंजकनियमाभावात् बाधकात्सामान्यादेस्तत्यागः
सामान्यांतरस्यापि हि संस्थानगुणविशेषकार्यकारणं इति चेत्तर्हि सदित्याकिं नाहि सत्सदि
तिप्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात्तदा सर्वा नुवृत्तिः द्रव्यगतयातेषां निपतितत्वान्नस
र्वत्राभिव्यक्तिः नाहि किंचित्स्वरूपमेव सत्तानाम् न च गोत्वाद्यभावेपि पटादिषोरिति प्रत्य
यानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यान्नाहि अभावादावपि स्यादिति वद्घटादि सत्तया विनापि सत्सदिति प्र
त्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात्तदा सर्वत्र स्यादित्यभिव्याप्तिरिति वाच्यं तदनुवृ
त्तेस्तदभावेपीष्टत्वादिति न प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमंतरेणानुपपत्तेः न चावि
शेषा एव तन्निमित्तं लक्षणमात्रं वा सामान्यो छेदप्रसंगात् न चाविशेषात्
लक्षणवाविहाय कश्चित्सामान्याभिव्यक्तिरस्ति कल्पतां हि सामान्यादेस्तत्सदि
तिप्रत्ययः सत्तैकार्थसमवायात् गुणादिषु संख्यादिप्रत्ययवत् अभावे

किरणा
१२

पि-गतर्हि स्यादिति चेत् न तस्य सद्विलक्षणतयैव प्रतीतेरिति द्रव्यत्वाद्यपरं वि-सत्तापे॰
क्षयाल्पविषयत्वात् तद्वेति चस्त्वर्थे अपिः समुच्चये अनुवृत्तेर्हेतुत्वादिति हेतुम
नुकर्षति सत्तायाः मन्येषु चैकैकनिमित्तवशादेकैकसंज्ञाकनु निमित्तद्वयसमा
वेशात्संज्ञाद्वयसमावेश इत्यर्थः एतत्फलोत्पादनप्रयोजनं साधर्म्ये दै भविष्यति
विशेषाणां नाह नित्येति विशेषा इति बहुवचनेनानन्त्य [illegible] केनेत्याः अ
ते अव सानेभवंति संतीति यावत् येभ्यो अपरे विशेषा न संतीत्यर्थः सा
मान्यरूपेभ्यो विशेषेभ्यो ऽपरे गुणादयोपि विशेषाः सत्ये ऽभ्युक्तता परे किं
त्वेषैव वैशिष्ट्यं समाप्यते इति वर्त्तत इत्यत उक्तं नित्येति अयमर्थः अतिश
द्रव्येषु तावदाश्रयादिभिरेव विशिष्टबुद्धिरूपपत्तेति ततोधिके विशेषे प्रमाणा
भावः नित्येषु द्रव्येषु आश्रयरहितेषु समानजातीयेषु समानगुणकर्मसु च

वली

विवक्षितं

भवति यद्यावत्कित धर्मेण व्यावृत्तत्वात् न चैवं गुणादिषपितत्कल्पन एवका
मा: आश्रयविशेषे रोमवत् छायावत्कपपत्तौ रितिभ्रमोरणस्तत्त्वचन नपयाचवदपुत
ननु तद्यापि सामान्यान्त्येव कोनि चित्तया भाविष्यति गुणवा किंप दाप्यति
रकल्पनयेत्यत आह नैचेति चान्वर्थे अयमर्थः नेपुनयघेकैक व्याक्तित्वयः
कपसामान्य रूपान्तेन क व्याक्ति वृत्तित्वे चकपमत्यन्त व्यावृत्ति भ्रमितत्व:
गुणा अपि भवन्तः सामान्यवन्तः स्फत्तपा पत्यन्त व्यावृत्ति भ्रमिहेतवे वा ह
न्यैनेननोनि:सामान्यास्त पाचगुणत्वव्याघात: तस्मादत्यव्यपदेशाते
व्यावृत्त बुद्धेरेव हेतुत्वादिभ्रिशेषा एव विशेषाताचान्यत्रा तर्कृतो इति एकद्रव्यास्व
रूपसत्तत्र तिलक्षण एत चिंत इति एवं चानि:सामान्यत्वोपि विशेषायं विशेषाप
मोनि अनुगत व्यवहार उपाघेर्लक्षणं चो पाधिर ध्यवसेयं इति समवायस्ये

किरणा
१२

17

प्राप्ताः पं॰ २ प्राप्ताश्चान्ते सिद्धाश्चेत्ययुत॰ १

कदाचिद्विभागो नास्तीति लक्षणमाह अयुतासिद्धानामिति अनुत्ताः [illegible]
सिद्धाः एव संति न वियुक्ता इति यावत्तेषां संबंधः प्राप्तिलक्षणः समवायस्तेन संयोगो व्यवच्छिन्न
स्तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् तथा च नित्या प्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितं इति अत्र संयोग
भावो वक्ष्यते समवायस्यानित्यत्वं च प्राप्तिपदे नैव वाच्यवाचकभावादि लक्षणः संबंधो
न प्रयुज्यते एतदेव स्पष्टयति आधार्याधारभूतानामिति स भावते आधार्याधारभू
तानां तत्त्वांतरं केन धर्म्मेणेत्यर्थः प्रमाणमाह इह प्रत्ययहेतुरिति इह तंतुषु पटः
इह पटे शुक्लत्वं इह गवि गोत्वमित्यादिप्रत्ययोः संबंधमंतरेणानुपपद्यमाना तं व्यव
स्थापयंतीत्यर्थः अन्यस्मिन्नपि शास्त्रे संख्यादयः पृथक्त्वादयः पदार्थाः किंचिद्वि
नोद्दिष्टा इत्यत आह एवमिति उक्तेन क्रमेण धर्मिणमाद देशाः कृत्तो धर्मैर्विना ध
र्मी एव परं नोद्दिष्टाः शक्त्यादीनामेष्वेवांतर्भावात् तथा वक्ष्यामः यथापि सामा

वली
५

त्वविशेषसमवायानांलक्षणमप्युक्तं तथापितस्यैवाव्युत्पादनादनुक्तकल्पतयोद्देशः कृतः

इति यद्यपिधर्मीअपिषड्भ्यो नातिरिच्यते तथापित एवपरस्परसंगतामापन्नाःपरस्प

राविवेकयोपयुज्यंतइति प्रदर्शयितुं इत्यभिप्रायवानाह षण्णामपीति अपिरभिव्याप्तौ

अस्तित्वंविधिमुखप्रत्ययविषयत्वं प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणीयत्वमितियावत् अभि

धेयत्वमितिनामिधानयोग्यता शब्देनसंगतिलक्षणःसंबंधः ज्ञेयत्वंज्ञानयोग्यता ज्ञाप्य

ज्ञापकलक्षणःसंबंधः ननु एतत्त्रयमभावेप्यस्ति इतिचेत् न अस्त्वेवेदं तदपेक्षयावैधर्म्य

मिह विवक्षितं अपि तु षडपेक्षया साधर्म्यं आश्रितत्वं आधेयता स्वाभाविकी सा च नि

त्यद्रव्येनास्तीत्यत आह अन्यत्रेति नित्यद्रव्याणि विहायेदं साधर्म्यं मुक्तमित्यर्थः

ननु समवायेपि नास्तीतिचेत् न समवायस्यसमवायांतराभावेपि स्वभावत एवा

धारभावविशिष्टत्वात् पारवश्यम: चकारादनुक्तंविहायनिष्क्रियत्वं अयुतसमवायादे

किरण
१४

14

धर्म्यमित्तरेषां सा धर्म्यमाह द्रव्यादीनामिति निर्गुणत्वं गुणाभाववविशिष्टत्वं निःक्रियत्वं वली
क्रियायाश्च समवायः द्रव्यादीनां त्रयाणामिति सत्तासंबंधः समवायलक्षणः
सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादयस्तद्वत्त्वं ति रूपपदेनार्थशब्देन द्रव्यादयस्त्रय एवाभिधीयं
ते नापरे एषएव च समयो वैशेषिकाणां च शास्त्रे व्यवहारलाघवाय यथा ध्यानधा
रणात्समाधित्रयमेकत्र संयम इति योगानुशासने द्रव्यादित्रयं तु प्रत्येकं तत्तदायाम्बार
मिविशेषः तदिदमुक्तमस्मसमयेति धर्म्मा धर्म्मकार्य्यत्वं चेति साधर्म्यद्वयस्य चतायप्र
कारः धर्म्मकार्य्यत्वंकर्म धर्म्मविशयकर्म धर्म्मकार्य्यत्वं धर्म्मविहायानुतनुजात्यादीनां कथं
नैतत्त उच्यते द्रव्यादीनां विहितानि द्रव्यावत्ताविशिष्टानां हितो प्रकृतत्वं न स्वरूपतः त
व भावत्ताविशेषो जात्यादीभ्यस्वरूपतो द्रव्यादीकमंतभाव्य सम्भवति नित्यत्वेनाव्याप
कत्वात् भ्रान्तित्व धर्म्मयोगेनाव्यापारित्वात् न च प्रज्ञानमात्रे स नैयानुपयोगः २

श्रयियोगवदतिव्याघात अस्मात्स्वाश्रयावच्छेदकत्वेनैवोपपद्यन्त इति कार्यत्वम्
सत्त्वाभावित्वं अनित्यत्वं सत्त्वाभावित्वं इह विवक्षितं अन्यथा पाकारणवतामेवेति
नियमो न स्यात् तदनपेक्षत्वाद्विहायेत्येवकारार्थः कारणत्वं ज्ञानादि धर्मेतरकार्या
पेक्षया अन्यथा परिमांडिल्यादिव्यवच्छेदः स्वाश्रयसहरणं च नोपपद्यते पारिमांडिल्यं
परमाणुपरिमाणं आदिग्रहणात् परममहत्त्वं अन्त्यावयविगतरूपरसगंधस्प
र्शपरिमाणानि द्वित्वादिपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि वितस्पदवस्पदृव्यानित्यसं
योगविभागवेगकर्माण्यन्त्यः शब्दः वेगसंस्कारो ज्ञानं गृह्यते द्रव्याश्रितत्वं
च द्रव्यसमवायिकारणता एवं च द्रव्यत्वादि सामान्यविशेषपदार्थेष्वप्रसं
गः न यथाव्यापकमतआह अन्यत्रेति नित्यद्रव्येष्वतुल्यदाण नित्यगुणे
ष्वित्यपि द्रव्याश्रयत्वं नित्यद्रव्याणि नित्यगुणांश्च विहायेदं बि— साधर्म्य

किरणा
१५

मित्यर्थः आद्यसंयोगविभागौ नित्यवर्गं च विहाय गुणासमवायिकारणत्वं चरतीत्यर्
थः सामान्यादीनामिति स्वात्मसत्त्वं सत्ताविरहा बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिमात्रसमधिगम्यं लक्ष
णं न तु द्रव्यादिवत् प्रदेशमाणान्तरमस्तीत्यर्थः अनुवृत्तबुद्धिर्व्यावृत्तबुद्धिश्चेति बु
द्धिरित्येव सामान्यादौ त्रये प्रमाणमिति अकार्यत्वमनादित्वं च कथमिति चेत् अ
न्यथा स्वरूपव्याघातात् सामान्यस्य हि कार्यत्वे व्यक्तिरेव समवायिकारणं स्यात् तथा
च तदुत्पत्तिं विना घटयोर्जात्युत्पत्तिं विना घटे प्रतिव्यक्तिभिन्नं सत्तासामान्यरूपतां जह्यात् अभेदे
न व्यक्तेः पूर्वमपि सत्त्वान्न तत्कारणकं स्यात् एवं पूर्वतनपूर्वतनमादिव्यक्तिष्वपि प्राक्
सत्त्वादनादित्वं सामान्यस्य अन्यथा स्वरूपव्याघातात् इति नित्यद्रव्याणां च कदापि
विशेषाणामेव व्यावृत्तिरपि निवर्तेत तथा च द्रव्यसंकरः स्यात् न च स्वभावसां
कर्ये पुनस्तत्सांकर्यं स्वभावपरावृत्तिप्रसंगात् अतः सर्वदैवासं[illegible]सर्वदैव वि
कासंकरत्वा[illegible] १

वली

शिष्यन्तीत्यसाहचर्यादेवविशेषाः समवायोपि नि.समवायत्वे कथं समवायोपि कारणं विनाश्ये
वेत् भवन्वा कथं नकार्यान्तरमर्यादां जातिक्रामेत् कथं चोत्पत्तौ विविनश्येत् तथा च
उत्पत्तेतापि भावस्याविनाशितोनुत्पत्तेः समवायान्तराभ्युपगमेच कथमनवस्थां
नापाद्येत् कथं वापश्चादुत्पद्यमानः संयोगलक्षणप्राप्तौ स्वभावेनजह्यात् अप्रा
प्ति.पूर्वविकाराभावादिरितिहि तत् नित्यसंबंधित्वं तथाभ्युपगम्यावेति तस्मात्स्वत्वं साम
न्यांदेवयाथात्म्यकार्यत्वमितीति अकारणत्वं चात्मधर्मान्तरकार्यापेक्षया असामान्यावि
शेषवत्वे अपरसामान्यविरहेः सेच सामान्ये च नवस्थानात् विशेषेष्वपि सा
मान्यसद्भावेव्यूरत्वापत्तौ पुनःसतानपूरोषु विशेषान्तरापेक्षायामनवस्थानप्रसंगा
वं सामान्यस्यैकत्समवायान्तरापेक्षायामनवस्थानाद्दोति नित्यत्वमतत्व तद्धाका
र्यत्वात् अनित्यत्वंहि कार्यत्वया व्याप्तं सा च सामान्यादिभ्यो व्यावर्तमाना स्वव्या

दे

सबवा

त्यान ५ पं० ८

प्यमनित्यत्वं उपादायतिवर्त्तते अकार्यमपि हि यथाकाशपरमाण्वादि सामान्यादिवानित्यत्वं
स्यात् उत्पत्तिमत्त्वं स्यात् कारणभावात् न तेषां तदभावेऽपि नित्या भावा किंचिदपि न स्यात्
सर्वपदार्थानामाधेयत्वं स्वसमवायिशब्दानामाधेयत्वं चकारात्कारणानपेक्षत्वमि
ति उपलक्षणं चैतत् एवमन्यदप्यूहनीयं तद्यथा अनित्यधर्मत्वमविशेषणायामेव
नित्यत्वमकर्मणामेव अयोगिप्रत्यक्षत्वं रूपादिवत्त्वमेव असमवायिकारणत्वं गुण
कर्मणोरेव आत्मसमवेतत्वं नित्यद्रव्यसमवाययोरेवेति इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्यं वैधर्म्यं चा
ह पृथिव्यादीनामिति कियतामित्यत आह नवानामपीति अपिशब्दान्नोद्रव्यत्वयो
गः द्रव्यत्वसमवायः द्रव्यत्वमित्येवतावतैव वक्तव्ये योगग्रहणमुपलक्षणं नियमा
र्थं च परिच्छिन्नमेदे शब्दात्सामान्यसमवाययोः कथमेते वर्त्तन्तां स्वत्रेति प्रत्ययः
नियमः इति केचित्तोदयन्तिनत्रेदमुक्तं अत्रैव द्रव्यत्वं वर्तते यत्र इत्युच्यते अयमेव हि

द्रव्यत्वस्य स्वभावो यदेतत्समवायमात्रिव्यंजये येताभिर्व्यक्तिभिः सह तद्रूपादिभिः गुरुत्वं
च रूपादिव्यक्तिभिः सह न पुनः पृथिव्यादिव्यक्तिभिरित्यादिद्यते द्रव्यत्वमेव नास्ति गोत्वादि
वदनुपलब्धेरिति चेत् न कार्याश्रयत्वोपलक्षणेन सा धर्म्येण निखिलव्यक्तिष्वनुगतसामान्यस
मानत्वादिसंस्थानाभिव्यंजकगोत्वदेव प्रतीतेः अन्यथा कार्याश्रयत्वमपि सामान्यानि
यतं न वस्त्वेव न स्यात् कारणत्वं हि सामान्येनानियम्यते कार्यत्वं च तत्त्वस्वाभाविकमवार
धत्वात् वा धत्वात्त्वोपाधिकमिति विशेषः अत्रोक्तभेदतुल्यत्वसंकरो नैवस्यानिःरूप
हानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः व्यंजकधर्मानुपादेयुआतीतिनेदाकदरणेगोत्वादि
दिकमपि न स्यात् नहि सास्नादिसंबंधा धनवमाऽसैनैकस्यापि चेत् गौरिति प्रत्ययानुवृत्ति
रात्ति तस्मादस्ति द्रव्यत्वं सोऽमन्यारंभकत्वं संबंधमनुवृत्तकार्यारंभकत्वं समवायिका
रणत्वमित्यर्थः गुणवत्वं गुणसमवायः नैतद्द्वयोरनिमित्तद्रव्यत्वस्यात्मकं द्रव्य

त्वंतद्द्रव्यव्यवहारानिमित्तमित्यत्र बधेयं कार्यकारणाविरोधित्वं कार्यकारणयोरन्यतरेणापि द्रव्य
जातीयं नाविरुध्यत इत्यर्थः अंत्यविशेषवत्त्वं एतद्द्रव्यजातीयस्य भवतीत्यर्थः अथवा
त्ववानवयवी द्रव्यमिति भवत्यति अनाश्रितत्वं माधारैकस्य भवनानित्यत्व द्रव्यत्वे सतीति
वा द्रव्य चकारात्कारणान्तपेक्षत्वं विपर्ययेण विशेषरहितं द्रव्यत्वं आश्रितद्रव्यत्वमनि
त्यद्रव्यत्वं वा त्ववानवयवविद्रव्यमिति पृथिवीत्यादि अनेकत्वं बहुत्वसंख्या अपर
जातिः पृथिवीत्वादिका नव द्रव्यत्व समवायः संस्कारवत्त्वं चेत्यपि द्रष्टव्यं क्षितीत्यादि क्रि
यावत्त्वं दत्त इत्यादि मूर्तत्वमसर्वगतपरिमाणयोगः परत्वापरत्वे गुरुत्वं द्रवत्वं वेगः
संस्कारविशेषस्तद्वत्ता आकाशादीनामिति सर्वगतत्वं सर्वैर्मूर्तैः संयोगवत्त्वं
संबंधः परममहत्त्वं प्रकर्षकाष्ठाप्राप्तमहत्परिमाणयोगः नन्वेवं त्वापरिमाणमद्रव्य
तहत्तिचेत् न संख्यापृथक्त्वयोरपि तत्पाभावप्रसंगात् हस्तावितनत्वादिपरिकल

नाभावे परमाणुत्वस्याप्यभावप्रसंगात् तदभावेऽपि परमाण्वल्पत्वात्परिमित एव
परमाणुरिति चेत् न तदभावेऽपि हि परममहत्त्वात्परिमितमेवाकाशादीति न
कश्चिद्विशेषः तस्मात्प्रलयेऽपि तत्पादि प्रकर्षनिकर्षवान्निरेभ्यो व्यावृत्तः परमपरमाणु
र्वृत्तिश्च गुरुत्वविशेषे इत्यवसितो भेदु उपह्वः तस्य पक्षान्निकर्षकाष्ठ्या परमाणुत्व
तथा प्रकर्षकाष्ठा परममहत्त्वमपीति सर्वसंयोगिसमानदेशत्वमिति सर्वै
र्मसंयोगित्वं मूर्त्तानां संयोगवत्वात् आकाशादयो देशास्तेषामभावत्वं सर्व
आकाशादेकस्य वैभुस्त्वेष्ववर्तित इत्युक्तं संप्रतिष्ठते एवाकाशादिभुवर्तित्व इत्युक्त
मतोऽत्र पौनरुक्त्यं ॥ एवं सर्वमूर्त्तसंयोगात् एवाकाशादिभुवर्तित इत्युक्तं संप्रति मूर्
त्तत्वत्वमसः प्रकृतिविभुवर्तित्वस्य पौनरुक्त्यं प्रकारात् क्रियापरत्वापरत्ववेगविरहः ए
(पृ)थिव्यादीनामिति मूर्त्तत्वमौपाधिकं सामान्यं न पुनर्जातिरेवार्धि तस्मात् तस्यापि

केनियमाभावेतन्त्यान्के नियमानुपपत्तेः बहिरिंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमेवव्यंजकोतिचेन्न
नत्त्वबाहिरिंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमेवव्यंजकस्यात्
एवमक्तेको दोष इति चेन्न जातिसंकरप्रसंगात् न च बाहिर
...
घटेवेवसहाप्रपदमनुगतं घेयं वा तसै कैकेंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं वा स्तु

त्वं

तान्मगुणग्राहिणा एकैकेनत्वाऽनियतत्व इंद्रियेणसाक्षात्कारादिज्ञानसाधनत्वं ग्राह्यग्रहण
योग्याःयोग्यत्वाद्याश्च परस्परं विशेषाः व्यवच्छेदहेतवः महत्वं अत्रचाविवक्षाभेदे
नवाह्यैकैकेंद्रियग्राह्यगुणवत्वं वाह्येंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वं चेति वो द्रव्यं चतु
र्णां पृथिव्यप्तेजोवायूनां द्रव्यारंभकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वं स्पर्शवत्वं स्पर्शसम
वायः उपलक्षणं चैतत् अवांतरपरिमाणमहत्वेऽपि न स्यापकमूर्त्तत्वाद्योगः शरीरे
न्द्रियारंभकत्वं चेत्यपि द्रव्यत्वं त्रयाणां पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षत्वं वाह्येंद्रियग्राह्य
त्वं रूपवत्वं रूपसमवायः द्रवत्वं द्रवत्वसमवायसमभाव्यते चैतत् द्वयोः पृथि
व्युदकयोः गुरुत्वं तत्कार्यपतनं च रसवत्वं रसोमाधुर्यादितद्वत्वं आलोकप्रका
श्यत्वं अभास्वररूपवत्वं चेति चार्थः अतमेता पृथिव्यादीनां पंचानाममा
नानां च वैशेषिकगुणवत्वं त्याश्रयव्यवच्छेदोपाधिकावांतरसामान्यविशेषा

किरण
३९

19

षवंतो वैशेषिका गुणास्तत्पादयोस्तु आद्यद्वयमेतद्वत्त्वं प्रत्यक्षगुणवत्त्वानित्याविशेषत्वं
द्वित्वादिकारणत्वं चतुर्दशगुणवत्त्वं संख्यामात्रेणैकाधर्म्यमेतत् नेतद्गुणाविशे
षतो विवक्षिताः संभावितं चैतत्साधर्म्यं तद्व्यापकं परमेश्वरात्मत्वस्य संभवात्
त्वात्तस्योपरिगणनं विज्ञाति आकाशात्मनां क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणा
वत्वं क्षणिकाः आश्रयनाशविनाशिनः एकदेशवृत्तयो आश्रयाव्याप्यवृत्तयः विशेषाव
स्था च व्यवच्छेदाय गुणास्तद्वत्वम् अत्रापि विवक्षाभेदादेकैकदेशवृत्तिविशे
षवत्क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चेति द्रष्टव्यं आकाशस्यैकादशो गुणः शब्दः आ
त्मनि तु बुद्ध्यादयः दिक्कालयोः पंचगुणवत्त्वं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोग
विभागास्ते चैव गुणा दिशि काले च सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वं च तत्सम
वेतादिसाधिरूपत्कादिसंयोगविभागवर्जं सर्वोत्पत्तिमतां प्रतीयंते तेषामिमि

वली

नकारणं दिक्कालौ नहि देशकालानपेक्षं किंचिदुत्पद्यते तथा च व्यपदिश्यते
इहेदानीं जात इति गेहे जातो गोष्ठे जात इति अनिमित्तमात्रयोगे सप्तमी तथा व्यपदि
श्यत इति चेत् न तस्याप्यधिकरणतयानिमित्तत्वात् नह्यधिकरणत्वमकारणमि
ति यद्येवं संप्रदानतया अपादानतया अधिष्ठानतया चात्मनामपि सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणमस्ति
कथमनयोरेवोपन्यास इति चेत् सत्यं अधिकरणतया सर्वोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं विवक्षि
तं तथाहि दिक्कालोपाध्यधिकरणा हि सर्वस्योत्पत्तिः नैवमात्मोपाध्यधिकरणेति परत्वा
परत्वाभ्यामनुमेयत्वं चेति चार्थः तानि तेजसो नैमित्तिकद्रवत्वयोगः अग्निसंयोगा
न्निमित्तादुत्पन्नादुत्पद्यते द्रवत्वं तत्समवायः सुवर्णादौ तेजसि घृतादौ पार्थिवे
एवं सर्वत्र विपर्ययात्साधर्म्यं वैधर्म्यं च वाच्यमिति एवमनेन न्यायेन साधर्म्यप
दे एव विपर्ययाद्व्यावृत्तेर्वैधर्म्यं वैधर्म्ये यत्तदेव विपर्ययादनुवृत्तेः साधर्म्यं अप्यवास

धर्म्मविपर्ययोप्यन्यस्मादन्येषां साधर्म्यवैधर्म्यविपर्ययोप्यन्यस्मादन्येषां - धर्म्य-
स्वयमूहयित्वावाच्यमध्यापकेन शिष्यंचशिष्यैरिति तद्यथा गंधवतीपृथिवीतिवै
धर्म्यवद्भूयात् तद्विपर्ययात्त्रिगंधवत्त्वमबादीनांसाधर्म्यं उक्तंजलभस्मयोःसाधर्म्यं
रसमवत्त्वंचतद्विपर्ययादितरेभ्योवैधर्म्यविपर्ययपरेषांतेजःप्रभृतीनांसा
धर्म्यमगुरुत्वं नीरसत्वंच एवमात्मानांविशेषगुणवत्त्वमचेतनत्वंच मनोवि
हायान्तःकरणत्वमनुपकरणत्वंच आभोविहायनिर्लेपत्वमलेपत्वंच तेजोऽ
विहायअनुष्णत्वमपाकत्वंच जलज्योतिरनिलानामपाकजस्पर्शवत्त्वं जल
ज्योतिषोरपाकजरूपवत्त्वं दिक्कालमनसां वैशेषिकगुणविरहः वाय्वाकाश
दिक्कालमनसाममनोद्रियत्वं आत्ममनसो शरीरावच्छेदेनव्यक्तिलाभः वाय्वा
दीनांनीरूपत्वं आकाशादीनांस्पर्शरहितत्वं कालादीनामनन्तत्वमित्यादि न

मि

देवामुक्तौ द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्यमितरेभ्यो विवेचितं नतु मध्यवर्त्तिभिरंत्यविशेषवत्त्वादिभिरव्या
प्तेः नापि परस्परं तोनिव्याप्तेः किंतु कियतापि विवेकः सिध्यतीत्युक्तौ नचैतावनैव कृत्स्न
विवेकस्य तदवस्थत्वात् तत्कृतो विवेकस्यादित्यपेक्षायामाह इहेदानीमिति इह प्रकर
णे इदानीमवसरप्राप्तौ एकैकामित्येतावनैव चरितार्थत्वे शास्त्रत्वयोपादानं वीप्सायां भूयस्
त्वज्ञापनार्थम् पृथिवीत्वात्संबंधात्पृथिवीति पृथिवीत्वं नाम सामान्यविशेषः तेनाः
भिमतः संबंधः समवायलक्षणः तस्मात् न तु कार्यसमवायात्संयुक्तसमवायाद्वेत्य
र्थः नतु पृथिवीस्वरूपसिद्धौ किं लक्षणेन सिद्धसाधनवैयर्थ्यात् नदसिद्धौवा
श्रयासिद्धः नः स्वरूपसिद्धावपीतरव्यवच्छेदस्यसाध्यत्वात् तथाहि पृथिव्य
बादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् यत्पुनरितरेभ्यो न भिद्यते नासौ पृथिवी
यथा उवादि नचैयन पृथिवी तस्मादितरेभ्योभिद्यते तथाप्यप्रसिद्धविशे

किरणा
२१

वली

करणःपक्षः इतरव्यवछेदस्यकाचिदप्यप्रसिद्धेः सिद्धौवासाधनवैयर्थ्यात् न इतर
व्यावृत्तघटदिवेवप्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् किंत्वापरमाणोरावायुकालकं पृथिवीत्वनि
मित्ताक्रांतेव्याप्यावछेदव्यावृत्ताव्यावृत्तिमसिद्धेतिसाध्यव इतिनदोषः अथ
किमेतल्लक्षणमित्युच्यते केवलव्यतिरेकीहेतुविशेषएवलक्षणं तथाचार्याः
समानासमानजातीयव्यवछेदोलक्षणार्थ इति एवंतर्हि पृथिवीत्वनिमित्ता
क्रांतेव्याप्यावछेदभेदव्यावृत्यायाव्यावृत्तिः काचिन्नसिद्धेतिपुनरप्रसिद्धवि
शेषणत्वमापात मितिचेत् न पक्षसंबंधिनोविशेषस्यसर्वत्राप्र - - - स्यैव
साध्यत्वात् प्रसिद्धोहिधर्मोधर्मिणामन्वेतितन्नधर्मान्वितत्वेनैवप्रसिद्धःसा
ध्यते नचापसिद्धसाधनवैयर्थ्यादि तत्रापिघटादौवेदितरव्यावृत्तिःप्रत्य
क्षसिद्धान्न तत्त्वदृष्टांतबलेनात्मपादेवपरमाणवादोसाध्यन्ते किंघटादिकमपि

काचिद

प्र

पदेनान्वयव्यतिरेकौ किं नाद्रियत इति चेत् आस्तां तावदयस्य हेतूपदेशः केव
लव्यतिरेकि लक्षणं निर्दुष्टं व्यवहारसिद्धिर्वा लक्षणस्य प्रयोजनं न पारिविवा
दाधारासितं पृथ्वी पृथिवीति व्यवह्रियते लोके पृथिवीत्वात् यत्तु पुनः पृथि
वीति न व्यवह्रियते न सौ पृथिवी यथाबादि न चेयं न पृथिवी तस्मात् न
था व्यवह्रियत इति अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः असिद्धेर्न प्रमाणासिद्धिः
पृथिवीव्यवहारस्य संबन्धस्यासि[illegible]र्नो प्रसिद्धविशेषत्वं पक्षव्याप्याप्तिमि द्रे=
त्तविशेषवत्तः साध्यत्वात्स साधनवैयर्थ्यं सर्वपृथिवीपक्षीकरणेन ना
न्वायित्वं विप्रतिपन्नो व्यवहारः पृथिवीत्वनिमित्तकः तदन्वयव्यतिरेकानुविधा
यित्वात् यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तन्निमित्तकं यथा घटादि सदादि
हेतुकं अनुविधत्ते च पृथिवीव्यवहारः पृथिवीत्वस्यान्वयव्यतिरेकावित्ति चेत्

किरणा
२२

न पृथिवीत्वनिमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य साध्ये तस्याभावात् केवलसर्वनाम्नाव्यवहा
रमात्रेण वक्रोपमन्वयः सच व्यतिरेकान्नाभिधत्ते विवक्षाभेदादिति यत्पुनरसा
हस्यमेव लक्षणं चिह्नं लिंगमिति पर्याय इति तदसत् व्याकृतौ व्यवहारे वासा
ध्येकबोधितेनानवकाशात् कृत्पन्नस्य स्वयमेव व्यवहारात् अव्युत्पन्नस्य स
पत्र परिचयाभावात् कथं तर्हि गुणक्रियावद्द्रव्यमिति लक्षणोपपत्तिरिति द्रव्य द्रव्य
स्यैव स्वयमसाधारणो धर्मः समवायिकारणत्ववद्गुणत्ववद्वेति प्रतिपादनार्थं ननु
लक्षणत्वेन द्रव्यमात्रपक्षीकरणे व्यावृत्तिसाधने भागासिद्धत्वात् मूर्तद्रव्य
मात्रपक्षीकरणे त्वसाधारणत्वादिति तस्मात् आद्यमनसोर प्रत्यक्षत्वेन द्र
व्यत्वविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वेन तत्र पक्षे भागासिद्धिः परिहरणीये ति ता ध्व=
त्यर्थं येन प्रमाणमेव सर्वस्य व्यवस्थापकं तत्र लक्षणं तदपेक्षायामनवस्था

म

माकृतेषां तिंदाभिव पिवापि चेत्तित्याशयः यतो ऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारेण तत्तदा-
र्थव्यवस्थापकं मन्नव्यवहारस्य व्यवस्थापकं च प्रमाणमुपादद्ते न केवलं लक्षणं प्रत
वाद सहति चेन्न यस्माकमप्यनुवाद एव न ह्यलौकिकमिह किंचिदुच्यते नन्वेवं तव
स्थावैयर्थ्यकसैरोण दिलक्षणवध्या ध्याकरणादौ शाब्दादिलक्षणवद्व्यवस्थोपपत्तेः
गन्धापि हि संकरघव्यवहारस्याश्रित्यलक्षणैरेव व्यवस्थापितिरिति दिन्युदकात्म
ता वत्त दृष्ट्या गुरुत्ववत्त्वामिति साधर्म्यमुक्तौ नेत्रकेन चन्द्र ईश्वरगुणाः पृथिव्यां
मनक्याह रूपेत्यादि नन्वगंधसाहचर्यादुपादयोपि च समाधारणता मापर-
त्वाहति युक्तकं यन्न लक्षणमिति चेन्न न केवलस्यैव गन्धस्यासाधारणत्वे वि
शेषणासामर्थ्यात् एवं तत्सद्वापदमेव स्फुट यि व्यक्तं कुसूत्रकारसंमतिमाह
एतेचाति ऽडगणमां विनिवेशो हृव्य समवायः प्रतिपद्यत्वेनाधिक्रियन्ते

किरणा २३

यस्मिन्निति निर्गुणविनिवेशाधिकारो द्वितीयोऽध्यायः तत्र रूपरसगंधस्पर्शवती पृ
थिवीसूत्रकारवचनाद्रूपादयः सिद्धाः संख्यादयोऽपि सूत्रकारसंमतिमाह चाक्षुष
वचनात्सप्तसंख्यादयः सिद्धाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वाप
रत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणीति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे हेतुत्वेन
रूपिद्रव्यसमवाय उक्तः न चासिद्धस्य हेतुत्वं अतस्तेऽपि रूपवत्यां पृथिव्यां सन्ति सि
द्धाः पतनोपदेशाद्गुरुत्वमिति संयोगाभावे गुरुत्वात्पतनमिति पतनेगु
रुत्वस्य हेतुत्वेनोपदेशात्पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धं न ह्यसिद्धस्य हे
तुत्वं नापि व्यधिकरणस्य कार्यासमवायिकारणत्वं नोदनादिवद्विपर्यासदर्श
नादिति अद्भिः सामान्यवचनाद्द्रवत्वमिति सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवा
नामग्निसंयोगान्निमित्ताद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यमिति सूत्रेण द्रवत्वमद्भिः

वली

सामान्यो धर्म इत्युक्तमनेनो द्रवत्वमपि सिद्धं उत्तरकर्मवचनात्संस्कार उ इति
नोदनाद्याद्यमिषोः कर्मतत्कर्मकारितान्च संस्काराडुत्तरमुत्तरं चेति सूत्रे इ एक
मोंपदेशेन पार्थिवद्रव्यस्योत्तरस्मिन्कर्मणिसंस्कारः कारणत्वेनोक्तेः अन्तः
सोपि सिद्धः उपलक्षणं चैतत् आद्यकर्मकार्यतयापि संस्कारस्तत्रैव सिद्ध
इति द्रष्टव्यं नदनेसंस्कारसंमतिप्रदर्शनव्याजेन सर्वत्र प्रमाणमादर्शि
तं तथा हि रूपादिष्वेकादशस्वप्रत्यक्षं पातनालिंगकमनुमानं गुरुत्वे
अग्निसंयोगमन्वपव्यतिरेकानुविधायितया नेदसि हस्तिमादितत्संयुक्तस
मवायेनात्यस्यागम्यत इ प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकं द्रवत्वे निरंतरोगतिसत्ता
न एव वेगोसिद्धिरिति मीमांसक उद्देरूढ विप्रतिपत्तिनिरासाय कार्यलिंगकमनुमा
नसंस्कार इति एवं गुणवत्त्वेन द्रवत्वे व्यवस्थिते पार्थिवीत्वव्यवस्था हेकनद्

एतत्तावत् व्यदर्शयाति द्वित्वावेवगंधप्रवृत्ति द्वित्वावेवगंधो वर्तते तदुभयं त वली
दे तेनेगंधसमवायः पृथिवीत्वव्यवस्था हेतुरित्युक्तं भवति यत्तुसगंधि
सलिलं स्वरभिः समीरणः वंत्या पिवकुसुमा घधिवासनिबंधनं तदन्वयव्य
तिरेकानुविधानात् नत्तुस्वभावत इत्यवधेयं नवतत्प्राप्यव्यापकोगंधः
द्वित्वैर्वदत्यमाणेषु ममारिण वज्रादिषु रूपलब्धे तत्कार्यं तत्र व्यवस्था हेतुः न
पाकेन एवं वृत्तपनिवृत्तौ रूपांतरोत्पत्तौ च पाकजरूपस्यागंधसहचारित्वाप्यात
त्रापिवदन्तमानात् अनुद्भवत तदनुपलंभस्तत्र घ्राणदृष्टेसाभिप्रायत्वात् आह
रूपमनेकप्रकारं द्वित्वावेवेत्यनुवर्तते यद्यपिसुक्लादिरूपं समुच्चयधर्मत्वो
नुपपत्तः व्यक्तिसमुच्चयो न संभवति साहिजातिसमुच्चयोविरोधापि तव्या
प्या अनुपलंभवाधितत्वात् नाव्याप्या अव्याप्यव्यक्तिजातियतोविरो

धात्र किमेतत्तर्हि चित्रं रूपमिति यथा शुक्लमिति शुक्लजातीयं तथा चित्रमिति चित्रजातीयं
व्याप्यवत्त्वेव प्रत्येकं च न तादिति व्यवच्छेद्यहेतुः भागासिद्धत्वात् तथापि क्रमेण शुक्लाद्य
नेकरूपसमवायलक्षणः समुच्चय इति तावेव किंच शुक्ल शुक्लतर शुक्लतमाद्यनेकावांतरजाती
मद्रूपं इतिवेव जान्येषु जलस्य शुक्लत्वेपि नावांतरजातितारतम्यमस्ति पार्थिवद्रव्यसंस
र्गात्तु तथा प्रतिभासः एवं तेजसोपि शुक्लभास्वरैकरूपमाव त्वेत्यामा किं विशेषाभावः ये पुनरा
हुः शुक्लत्वादिकसामान्यं नास्ति अतस्तदवांतरतारतम्यं एकैका एव हि शुक्लाद्रूपव्यक्तयो

ज्व

नित्या विभ्रान्तिस्याभिः द्रव्यव्यक्तिभिर्व्य[illegible]ते तारतम्यं त्वसावधामाश्रयाश्रित तथा धवलायया
हि धवले कस्य द्रव्यानुप्रवेशात्तथा तथा तारतम्यावभास इति तदयुक्तं तेषामाश्रयवस्थितारू
वापि पावकसंयोगात्सर्वरूपनिवृत्तिः उत्तररूपोत्पादश्च न स्यात् दृश्यते चानेकव्यक्तिस
मवेतस्यानित्यत्वे ध्रायस्यानित्यस्य सामान्यादन्यत्वं नोपपद्यते अस्तु तर्हि शुक्लादिकमेव द्रव्य

किरण
२५
25

स्पसामान्यमितिचेत् न गोत्वादिनापरापरभावानुपपत्तेर्जातिसंकरप्रसंगात् रसवद्विधोमधु वली
रादिरिति अत्रापिव्याप्तिर्मरच्यादिषुगंधवत्पाकजरूपेणानुमानात् अत्राप्यवांतरानेकसामा
न्यविशेषवान् रसः पृथिव्यामेवातिवाक्यार्थेनोपन्नः अपामव्यक्तमधुरएकरसः स्वभावतः अ
वांतरभेदात्तु नारिकेलादिजलगताः पार्थिवद्रव्योपाधिकाः तेनगंधवती पृथिवी अवांतरा
नेकसामान्यविशेषवद्रूपवती अवांतरानेकसामान्यविशेषव—संवती चेतिलक्षणार्थः
स्यादेतत् यथारूपत्वाविशेषेप्यपामनेकविधरूपवती पृथिवी स्वच्छधवलरूपवज्जु
ल शुक्लभास्वररूपवत्तेजः तथागंधोवांतरप्रकारभेदभाक्स्यात्पद्रव्यभेदःस्यादित्यत
आह गंधोद्विधः सुरभिरसुरभिश्चेति द्विताचेवेत्यनुव[illegible]ते तद्व्यांतरे पाकजः र्तः
स्वल्पमेकस्मिन्नेव द्रव्यकालभेदेन वर्तमानः प्रकारभेदवानपि नव्यांतरव्यवस्थाहेतुरि
तिभावः स्पर्शस्याः अनुष्णाशीतेस्पैसातिपाकजः पाकजस्पर्शवती पृथिवीतिलक्ष

अशीस्याः पाकजोपिलक्षणं इत्याह स्पर्शइति न : स्पर्शः तथापिनपाकजः १०

व्याप्ति

स्पर्शः अत्राहि स्पर्शवतीत्युच्यमाने जलनादिष्वतिव्याप्तिः स्यात् पाकजवतीत्युच्यमाने
तेजसा पाकजावद्रूपवत्यनाऽतिव्याप्तिः अतः पाकजस्पर्शवतीति अत्र च गंधरूपरसाणां
पाकजत्वं सदपि स्फुटत्वाभावान्नोक्तं स्पर्शस्य तु तत्त्वात्त्वे विप्रतिपत्तिः नहि गंधादिवद्विशेष
तः स्पर्शः पाकस्यान्वय[illegible]रेकावनुविधत्ते पार्थिवपरमाणोः पाकस्ततोपरिमा
णादिष्वपि तत्पाकाल्पनप्रसंगात् तदेतद्विप्रतिपत्तिबीजमधुनीभवनेवोक्तवान् पाक
जः स्पर्श इति यदि पाकजो न स्यात् संख्यापरिमाणादिवदविशिष्टः स्यात् न पाच
ग्राणिविषयवाह्निककोटादिदेशेषु रूपकाशीवीवाह्निकपत्रिकादिषु स्पर्शेषु दृष्टेषु स्ववि
प्रोषितहस्यत मरीचीस्थूलादिविशेषेषु च स्पर्शेषु तत्तदुपलंभो न स्यात् गवादीनां
डलादिस्पर्शविधिनिषेधौ न स्यातां न च द्रव्यमात्रेणानुपपद्येते दृष्टान्तस्पर्शनप्रा
गास्वादनभेदेन मातृगमादिरागादिप्रायश्चित्तभेदानुपपत्तिप्रसंगात् तस्मात्पार्थिवस्प

किरण
२६
26

शैत्यपाकजः पार्थिवविशेषगुणत्वात् गंधवदित्यवधेयं येऽत्र मन्यंते पृथिव्यां वली
स्पर्शो नास्त्येव स्पर्श शैत्यो विहायस्य स्पर्शोत्तिरानुपपत्तेः शैत्यमेवाहितेजःस्पर्शेना
भिभूतं श्वन्तु साशीतत्वेनानुभूयत इति तान् प्रत्याह श्वन्तु साशीतत्वे सती
ति बलवत्सजातीयग्रहणाकृतमग्रहणं खल्वभिभवः न प्याचक्रमात्तिभाव
कमन्यत्र द्रवस्पर्शउपलभ्यते न चैव प्रकृतेऽपि किं शैत्यो स्मात्वा उपलंभोपि ताद्वि
लक्षणस्य स्पर्शउपलभ्यते तेन स्यादित्येतत्मासिद्धम्न्वपार्थिवद्रव्यस्योत्तिभावः से
यं पृथिवीयपतित्येव अवयवान्वस्पास्यात् एकस्य कस्याचिदवयवस्यानि
वृत्तोत्तिराश्रयकार्यसापद्यत अपतित्यैवानिः श्रामाःक्रीकात्ताहिस्यात् का
यं चिगंधवदपि द्रव्यांतरमापद्येत इत्यत आह सावधिविधानित्यानित्य
वं चकारो भिष्यः समुच्चयाप्यौतिपमतिराकरणपरो तेनत्ताल्मदोषावकाशः

इत्यभिप्रायः कः पुनर्नित्यामहत्त्वेहि महो महत्वादेवकार्यत्वादनित्याश्च
ण्वपरिमाणन्तुनोपलभ्यत एवेत्यतआह परमाणुलक्षणानित्येति
लक्षणंस्वभावं कार्यमेवात्र प्रमाणं भविष्यतीत्यभिप्रायवत्तानेह प्रमाणा
न्तरमादर्शितं तथाहि स्थूलकार्यस्यलोष्टादेरवयवक्रियाविभागादि
न्यायेनाविभज्यमानस्याल्पतरस्तमादिभावाद्यत्तोनाल्पीयःस्तत्तं परमाणुमो
वद्महे एषांह्यवयवावयवविप्रसंगोनन्तावन्निरवधिरेव अनन्तावयवा
रब्धत्वाविशेषेण मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदानुपपत्तेः नचकारणसंख्या
याश्चाविशेषेपि परिमाणप्रचयाभ्यां विशेषकृतिर्युक्तं तयोरपिसंख्यानुगवे विशेषा
नानुपपत्तेः नापिप्रचयावधिः कस्यचिदन्यस्यानिरवयवत्वेतदनुपपत्तेः
द्रव्यस्यावयवविभागाविनाशाभ्यांविनाविनाशाभावान्मनागपिविभागाव

त

धित्वस्याविभज्यमानावयवतया तदभावेन तदनुपपत्तेः न चैकावयव एव विभाग इति वली
युक्तं किंचिद्धि किंचित्ताद्धि विभजते न तदेव तस्यात् तस्मान्निरवयवावधिरयम
वयवावयविप्रसंग इति विज्ञायते नाकिंमेतत्तत्रानुभमितामितिचेत् अत्र क
श्चिदाह किमत्र प्रमाणं तरणवेषणायां त्रसरेणोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तस्या
वयवकल्पनायां प्रमाणाभावात् निरवयवत्वादिति तदसत् तस्य चाक्षु
षद्रव्यतया महत्वादनेकद्रव्यत्वोपपत्तेः यदि हि द्रव्यस्य चाक्षुषत्वाय महत्त्वमन्तरे
णस्यात् दूरदूरतरादौ न महत्परिमाणप्रकर्षमनुविदध्यात् यदि साक्षादनेक
द्रव्यत्वान्नापेक्षितमहत्त्वमपि नाद्रियेत तथाव्यक्तौ तस्यापि व्याप्तेः तस्य
चाक्षुषकारणत्वाभावात् यत्यप्यात्तत्प्रकर्षमहत्त्वप्रकर्षो नानुविदध्यात् त
स्मात् द्विवादाध्यासितस्त्रसरेणुर्महाननेकद्रव्यवान् प्रत्यक्षादि चाक्षुषत्वा

त

त्र घटवदिति अपरस्त्वाह अदाऽपरिमाण तारतम्यं क्वचिद्विश्रांतं तारतम्यत्वा
महत्परिमाण तारतम्यवत् तदपि सत्त्व परस्पराश्रयदोषप्रसंगात् तस्मात्
त्रासरेणु परमाणुः संतु ताहि त्रिदवयवा एव कार्यानुमिताः परमाणवः नाहितेषां
महत्त्वः रूपविशेषवत्ता महत्त्वाचाक्षुषत्वप्रसंगात् तथाचतेषांकार्यत्वे
प्रमाणाभावेन्नतु त्रसरेणुवदवयवानुमानात् यद्यपि चारणुत्वान्निरवयवत्वाद्वि
तेषां महत्परिमाणारंभेणकारणमहत्त्वप्रचयोनस्तः तथापि बहुत्वसंख्या
स्तीति सर्वं संजसं न उक्तोत्तरत्वात् अवश्यं हि त्रसरेणोरवयवैरनेकद्रव्यैर्भ
वितव्यं तस्य महत्वात् कार्यमहत्वं प्रति चावयवगतस्य अनेकद्रव्यत्व
स्यापि कारणत्वात् अन्यथाकार्यमहत्त्वस्यानेकद्रव्यानुविधानानुप
पत्तेः तस्मात्त्रसरेणोरवयवा अपि सावयवाः महद्द्रव्यारंभकत्वात् तंतुवत्।

वहवयवत्ते परिमाणाप्रचयानुपपत्तौ महदारंभकत्वात् तुल्यपरिमाणप्रचयतंत्वपेक्ष बली
याऽधिकसंख्यपटारंभकत्व तुवत्मते चाविभंज्यत्वे सावयवत्वात् घटवत्म विपक्षे
बाधकमुक्तं तदवयवानामवयवकल्पनानवकाशः प्रमाणाभावात् बाध
कंच्चि द्रव्यारंभकत्वमूर्तत्वादीनामनुकूलतर्काभावात् अनवस्थाप्रसंगस्य
च प्रातिकूल्यतर्कस्य दत्वात् इति परमाण्वसिद्धिः तस्मात् घटकार्यद्रव्यं तत्साव
यवमिति समानियमासिद्धौ कार्यद्रव्यत्वेन सावयवत्वं प्रसाध्ययत एवावयवा
त्कार्यत्वं व्याववर्तितेतान्निरवयवं परमाणुमुपपादयितुमिच्छन् इत्यभिप्रायवा
नाह कार्यकर्मलक्षणान्वाति तथाद्वः परमाणोर्व्यावर्तितीति किमत्रप्रमा
णमत आह साचेति येयमुक्तानुरूपा दृष्टपत्तेः सा प्रत्यक्षासिद्धत्वात्पर्यः स्थैर्य
स्थिरता चिरकालावस्थायित्वमिति यावत् आदिग्रहणात् विष्टंभकत्व

जलादिषु रूहविरोधित्वंच अवयवसन्निवेशः तत्तत्सामान्यविशेषाभि
व्यंजकसंस्थानाविशेषाः स्थैर्यादीनिच अवयवसन्निवेशस्थैर्यविशेषा
त्तद्येन द्रव्यांतरसंभवाति जलादीनां यत्किंचित्स्पर्शवद्द्रवद्द्रव्योपादानप्रा
त्रमात्रे सौवर्भंगुरत्वात् नचपार्थिववदंभोद्रव्यांतरंग्राह्यं द्विजातिनष्ट्व
वहंवासणाद्विनचपार्थिववत्द्रव्यांतरं नतत्तजलजात्याभिव्यंजकसंस्था
नमेवास्तीति यत्सत्तत्संस्थानविशेषवतीत्यतएवापरजातिवर्जत्वोपेता
ननुसर्वस्यचेतनाद्न्यस्यपरार्थत्वात्किमनयाचेतनप्रयोजनंसाध्यत
इत्याह धापनेति शायनंधाप्या धासनमवास्थितिः क्ष्मादिग्रहणपक्षम
गाहाधिकमादि चकारादभिघाताद्यनेकापकारकरीचेति तदिदंपरार्थ्य
मस्याः किंविषयतयैवनेत्युच्यते किंतत्रैवविधेनेत्यतआह त्रिविधंचेति

शरीरमिंद्रियं विषय इति संज्ञा यस्य तदिदं तत्र योक्तं एतेन शरीरत्वमिंद्रियत्वं विषय
त्वं वा न जातिरस्ति प्रथमद्वितीययोः पार्थिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः तृ
तीयेति स्सामान्ययोरपि सामान्याभाववयोर्विषयत्वात् तस्मा यदवयवावछिन्ना
त्मनि भोगस्तदन्त्यावयवि शरीरं शरीरसंयुक्तमतींद्रियं साक्षात्प्रतीति साध
नमतींद्रियमिंद्रियं प्रतीयमानं तया भोगसाधनं विषय इति लक्षणरूपोपाधि
निबंधना एता संज्ञाः चतुर्थ्येवा द्यादिभ्योभिन्नानि वापोर्हि चतुर्विधं कार्यं तस्मः
प्रभृतीनां चैकाविधं चेति अन्यकोवान्तर प्रकारएव शरीरारंभिको पार्थिवोवन्नद्रव्यांत
रमित्यभिप्रायवां स्तद्भेदं दर्शयति शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति तनुपोति
जवन्नायोनिजमुपल[illegible]महे इति तत्रौति देवानां ऋषीणां च. भूपतौहि ब्रह्म
णोमानसाम त्वादपवत्रा इति ननु कारणमातिपत्त्यपादिकार्यं भवेत्त का

भा = २

र्यमेवनस्यात् स्याद्घटादिव्यतिरेकेणापि घटादिरिति न शरीरत्वस्योष्म
जलूकामिमशकादिभिर्व्यभिचारात् संस्थानविशेषत्वस्यासिद्धेः त्रिदशानां
चैतैरनेकमन्वंतरायुषः अनिमिषचक्षुषोनभस्याः स्वेच्छाकामगमास्त्रिनय
न च मनुजादयः अस्मदादयस्तु दशादशाः शतवर्षपरमायुषः परिम्लान
चनाः भूचराश्च प्रति हृण्णलपोधिमनुजनयनाः किंचित्संस्थानसाम्येपि च योग
वयादिवज्जातिभेदोपपत्तेः न च संस्थानसाम्यमपि यातिजन्यत्वेनियामकं म
नुष्ययोगवयगजमनुजगवादीनां तदभावेपियोनिजत्वात्तस्मात्सर्वेषां स्वक
र्मनिबंधनोभोगः तद्वत्तन्नांतरीयकत्वपञ्चजन्मापि शीघ्राद्विपाति न त्वयेतक
र्गगर्भवासादिदुःखमपि भोजयितव्यमस्ति त्वेनयोनिजमनुष्याघते न
दन्येनत्वन्यपातियुक्तामनुष्यप्रथमः तदेतदारु धर्मविशेषसहितेभ्यो

किरणे
२०

७०

का

राणुम्यइति मणुभ्यइति मूलकारणं निर्देशो नन्वेतदभिरेवाहृत्य शरीरमारभ्यते तत्र वली
दग्रे व्यक्तिकरिष्यते अणुकारिप्रक्रम एतत्ति ककुद्रजंतूनां शरीरानां पात्तनामा
सीरा हीणि यातना नरकपीडा नस्यैशरीराणि यावना शरीराणि अत्र नारकि
णामविविशेषः ककुद्रजंतूनां शरीराणी इति संस्थान संस्थानि भेदविवक्षया वा
भोत्तृभोगायतन भेदविवक्षया वा षष्ठी अत्र धर्मविशेषः प्रकृष्टो धर्मः तत्सहि
तेभ्यो न हि योनिजं शरीरमाकल्पमयः कुंभीपाकक्रकचदारणादिडः खसह
नक्षमं नापि नरकयातनाः नाल्पो निःस्पर्शः स्वमानुषंगिकमपि भूयते न
च नरकान्येव न संति स्वर्गोप्यना श्वास प्रसंगात् इह योनिशब्देन यदि कारणं
मात्रमुच्यते तदिनिषेधतोपपद्यते इत्यतआह भुक्तेति सांनिपातः परस्प
रमेलनं तज्जं योनिजं पशावोग्राम्या अत्र षदाग्रार स्पकाम्पगाः गर्भवि

घ्नं चर्मचटकं च जरायुः पक्षिणो विहंगमाः सरीसृपाः सरित्रः सर्पगोधिलाः सर्प
कीटकमत्स्यादयः पचयः पिचोद्भिदो पिप्पलादयः शरीरमेदः तत्पर्यडत्रैव व्याख्या
तम् चिंता तत्प्याप्यतिमंदात्तः संत्रासया लोकप्रसिद्धं भोक्त्राधिष्ठानत्वमस्मीषा
म विवक्षन प्रायेण जंगमोपकारकत्तयात दर्शनत्तया चाविषयत्वां विवक्ष
त्र ते घंतर्भाव्य व्याख्यास्यति कचिद्विवक्षया हि तत्प्रत्तमपि पिपीलिकाव्याख्याय
तेयथाडय पर्यायत्वेनविपर्ययत्वे सति स्वेष्टसंप्रायस्त्राने लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य
कयाचिद्विवक्षयाप्युपक्रमत माषिकांतर्भाव्य व्युत्पादयेत्ते पर्यायप्रमित्ररत्यत्वेना
विधापि पर्यायत्वेन स्मृतिविधायां कयाचिद्विवक्षया सदपि किंचिद्रूपमर
तमिधाय तत्पां तरमुच्यते पर्यायश्चैव रूपरसगंधानां पाकजत्वामनुद्भूत
सौरभाधुक्त शारीरेंद्रियार्थ एव कादि प्रक्रममभिपेद्यपयोनिजत्वाधुक्तमित्याचा

यच्छैलीयं कथं ऽन्तरेतत् इत्थं रद्वायुः प्रतिनियतभोक्त्रधिष्ठिताः जीवन्मरणस्व-
प्रजागरणरोगचिकित्सासामान्यजातीयानुबंधानुलकूलोपगमप्रतिकूलापग-
गमादिभ्यः प्रसिद्धशरीरवत् नचैतेसंदिग्धाः सिद्धाः आध्यात्मिकवायुसंब-
धात् सोपि मूलोनौषधिकानामपादोहदस्यचपार्थिवस्यधातोरभ्यादानात्
तदपि च प्रचलितभग्नसंरोहणाभ्यां इति अन्यथाकारणं विना कार्यानु-
पपत्तिप्रसंगः सर्वमिदमालूनविशीर्णमापद्यते इति संक्षेपः आगमप्रमाणात्पर्ये
वडुत्तरः प्रतिसंधेयः कथं ऽतनर्मानुष्यादिशरीरेपार्थिवं गंधक्लेदपाकव्यू-
हावकाशदानेभ्यः पांचभौतिकामिति आशंक्यः सत्यं पंचानां कारणत्व-
मात्रेणतत्समवायित्वं नपैवा किं न स्यात् इत्थं घणुकादिप्रक्रमे-
णैतावदपमारंभ इति वदपते तत्रपादाविजातीयपरमाणुभ्यामिदमार-

भोतत्र गंधाधुररसमित्याद्यापद्येत एकैकस्य गंधादेरनारंभकत्वात् आरं
भकत्वे सततोत्पत्तिप्रसंगात् अपेक्षणीयांतराभावात् अथानेकस्यापि कुत एव तन्न
प्रसज्यते समवायिकारणस्यापेक्षणीयत्वात् न ह्यनपेक्षितसमवायिकारणम्
समवायिकारणमारभत इति चेत् नैवमेकत्रापि तुल्यं न च तत्त्वादिसत्तां रू
पादीनामनेकेषामारंभकत्वदर्शनादन्यत्रापि तथा कल्पयितुं युक्तं कारणतासजा
तीयतया तत्र तथोपपत्तेः विजातीयानामारंभकत्वे त्वन्यथाभविष्यतीति विपक्षे
बाधकाभावात् नैतो सजलसुरभिः समीरण इत्याद्युपपद्येत न एकेन गुणेन गु
णांतरारंभे जातिसंकरप्रसंगात् नहि तथाहि गंधवत्त्वात् एकं पृथिवीजा
तीयं सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वात् शीतत्वाद्वा जलं स्यात् एवं भास्वररूपत्वादुष्ण
त्वाद्वा तेजः स्यात् अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शत्वाद्वा वायुः स्यादयं प्रमादगर्भः

गंधवंति द्व्यणुकानि गंधवद्भिरेव परमाणुभिरारभ्यंते कार्यत्वे सति गंधवत्वात्
पार्थिवपरमाणुद्वयारब्धद्व्यणुकवत् विवादाध्यासिताः परमाणवो गंधवंत्ये
व द्व्यणुकान्यारभंते गंधवत्वात् ये पुनर्नागंधान्यारभंते ते न गंधवंतः यथाति
गंधिजलाद्यारंभकाः परमाणवः न चैते तेन गंधवंतः तस्माद्गंधवंत एव द्व्यणुका
न्यारभंते तेन च दृष्टांतासिद्धिः आतियमारंभे सजातीयाभ्यामप्यारंभोऽभ्युपगं
मात् अन्यथातिगंधस्य जलादेर्विकृपस्य पवनस्य पवनस्यानुपलंभप्रसं
गात् एवं सांसिद्धिकद्रवत्ववंति द्व्यणुकानि तथाभूतैरेव परमाणुभिरारभ्यंते
कार्यत्वे सति सांसिद्धिकत्वात् आप्यपरमाणुद्वयारब्धद्व्यणुकवत् जलप
रमाणवः शीतान्येव द्व्यणुकान्यारभंते शीतत्वात् ये पुनरशीतान्यार
भंते ते न शीताः यथाऽशीततेजोद्व्यणुकारंभकाः इति विषयपक्षस्तृतीयं तस्मा

त्वजातीयत्वमेवारंभकत्वं नविजातीयानामिति स्थितिः तथापि शरीरस्य कथंपार्थिवत्वनिश्चयः इत्यं लेदादीनां परस्परत्वाविषयदीरस्य प्रत्यभिज्ञानात्

गंधस्यच यावद्द्रव्यभावित्वात् घटवत् तथाहि घटादेः पार्थिवलेदः शोष

दशायामपि गंधोनुवर्त्तते लेदादयस्तु उष्मादिवासित जलादिगंध वति

केतनिः शरीरे पित्तघटवत्पार्थिवत्वमेवधार्यते इंद्रियमाह इंद्रियमिति गंध

व्यंजकं यदिंद्रियं तत्र घ्राणं पार्थिवं रूपाद्यव्यंजकत्वे सति गंधस्य व्यंजकत्वादित्यर्थः

गंधोपलब्धात्वावच्छिन्नकारणता स्वाश्रयसंनिकृष्टः क्रियायाः करणं निष्ठां घटत्व नियमा

त्तत्र प्राप्यकारि जनकत्वे सति तदशाभावजनकत्वात् द्रव्यं च संयोगाश्र

यत्वात् पार्थिवं च गंधवत्वात् गंधवत्त्वं च रूपाद्यव्यंजकत्वे सति गंधाभि

व्यंजकत्वात् कुंकुमगंधाभिव्यंजकतैलबिंदुवदिति सर्वमाशंतामिति

तथा

व्यक्तिसामर्थ्यम

किरणा
३३

प्राणिभेदे नेंद्रियप्रकृतिवैचित्र्यं तिरस्करोति यदिंद्रियाणि ... स्ति पृथि वली

व्याः किं तत्सर्वं पृथिव्येवमिति अत आह जलाद्यनभिभूतेति ... प्ता

द्यभिभवे सति नगंधो भिव्यक्तेः त्रिभावः घ्राणमिति लोकप्रसिद्धमिति भा

वः तृतीयं पृथिवीकार्यमाह विषयास्त्विति यद्यपि शरीरमपि विषयस्त

थापि शरीरत्वेनैव तदसाधारणरूपं प्रख्यापितमिति दर्शयितुं तादेव रूपं

तस्य दर्शितं बुद्धमान्सो पुनःविषयत्वमेवासाधारणमतस्तदुच्यते ब्रणुः

कादिप्रक्रमेणेति ब्रणुकमादिर्यस्य प्रक्रमस्य सतथोक्तः तेना रभ्यो इति

ष्वादितः मृत्तिकात्वं पाषाणत्वं प्रस्तरत्वं स्थावरत्वं उद्भिज्जत्वं सा

मान्यविशेषाः मृत्तिकात्वं केषु वर्तत इत्यत आह तत्रेति मृद्विकाराः

मृत्तिकारूपा विकाराः इति के पाषाणा इत्यपेक्षायामाह उपलेति उपलाः

प्रवाणः मरगयो माणिक्यादयः वज्रं हीरकं मण्यादिग्रहणात् गैरिकादयः स्थाव
वरा इति वृक्षाः पुष्पफलवन्तः केचिद्धष्टादिविनः त्वग्रान्मूलपादीनि ओषधयः
फलपाकान्ताः यवादयः गुल्मास्तोटाः लताः कूष्माण्डी प्रमुखतयः अवतानाः केत
क्यादयः वनस्पतयो विना पुष्पं फलानि ते: अत्र पाषाणग्रहणेनैव [illegible]: हरिताला
दयः स्थावरग्रहणेनैव पत्रपुष्पादयः शरीरग्रहणेनैव तदवयवमांसास्थ्या
दयः नाडिका नाडीर धत्तादयः संग्रहीताः इन्द्रियग्रहणेनैव तदवयवाः वि
षयग्रहणेनैव घ्राणकादयः द्रव्यग्रहणेनैव कांस्यादयः ऽधाधिग्रहणेनैव त
द्विकाराः नेडलतैलादयः रसग्रहणेनैव तालादयः ननु कोपं घ्राणकादि
प्रकर्षः घ्राणका एव प्रमाणस्याभावात् त्रसरेणवत्तावान्मनस्तासिद्धाः ने
वचाक्षिकवयस्यात्वादेवमहान्तरा दृव्यस्यचाक्षिकत्वाप्रतिरूपविशेषवत्म

किरणा
३४

हत्वस्यापिकारणत्वात् अन्यथा ह्रस्वह्रस्वतरतादौ तत्प्रकर्षानुविधानानुपपत्तेः महत्वे
सति रूपवत्वात्त्रियवत्वाच्च त्रसावयवाः कार्य्याश्च अन्यथावयवगतसंख्याद्यनुप
पत्तौ महत्वानुपपत्तेः नित्यत्वे प्रकर्षकाष्ठाप्राप्त्यभावस्य महत्वविरोधात् नच
त्रसरेणवयवा अपि सावयवाः तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावात नहि त्रसरे
णवयवा अपि महान्तः रूपविशेषवत्तां महतां चाक्षुषत्वप्रसंगात् यद्यपि चनेम
हत्वव्याप्तेरणुपरिमाणा निरवयवत्वाच्च प्रशिथिलप्रचयवं चित्तास्तथापि बहुत्वा
न्महान्ति कार्यद्रव्याण्यारभन्ते तेन यावच्च परमाणव एव त्रसरेणवयवा इति कृत्वा
द्व्यणुकं उच्यते महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारंभकत्वनियमात् द्व्यणुकसिद्धिः
अन्यथा परमाणुभिरेव बहुत्वसंख्योपेतैर्महद्द्रव्यारंभे गोघटादेरपि त्रसरेणवा
रंभात् आन्तरालिकाल्पतरतमादिकार्य्यानुपलंभविरोधात् तथा चत्रसरेण

कवदनुपलब्धिरेखोपरेखादिः घटादिरपि स्यात् तथा च संस्थानभेदानुपलं
भेत्तत्तदभिव्यंग्या घटत्वादिकमपि नोपलभेत् न चारंभ्याप्यारंभेत्त इती
न्नतुपलंभोपपत्तिः न्यूनातासमादेशतानुपपत्तेः न्यूनाधिकदेशतयास
मानदेशत्वे स्वाविरोधस्त्वापि नास्ति न्यूनदेशतया हि यत्र स्वयं नास्ति तदा
धिकदेशस्य स्थितिमात्रविरोत्सीत् स्वदेशेनास्थितिं किं धार्यादेव न त्वाप्य
विरोधित्वेनस्वत्वं जह्यात् अवयवकुपरसादिवत् संयोगीत्यपि वा देशे
न्यूनाधिकदेशतया समानदेशतया विरोधः स्यात् न चोर्द्धंचनाद्याच्छिन्नेः
देशे घटादिः संयोगेन वर्त्तते कपालं हि धर्मादित्वे त्वपकर्षेण स्वल्पतरत्वमा
दिपटोपलंभ इति चेत् न प्रतिबंधकाविगमे ऽवास्थितत्संयोगाभ्यसरवद्व
ऽपपत्तेः घाघादित्वे त्वपकर्षेणत्वपाप्यधैवरीतिरनुमतव्या तथाहि

द्वितंतुकपटादिपर्यन्तं समस्तकार्यविनाशे खंडपतौ तंत्वातिरिक्तं न किंचिदुपलभ्येत
तत्त्वेषा विचारो अण्डकेष्वपि तुल्यः नैरापियादिवत्कुम्भिकार्यद्रव्यमारभ्यते घटादयो
प्यारभ्येरन् तथा चान्तरालिककार्यपरंपरानुपपत्तौ तदनुपलंभप्रसंगः अथ
नैवं त्रसरेणुरेवारभ्यन्त इति नियमः परमाणुभिरपि स एवारभ्यत इति तुल्यं हा
नव्यो वा पपत्तो विशेषो वा वक्तव्यः उच्यते यथा स्वावयवावयविप्रसंगः पर
माणुषु विश्राम्यति तथावयवसंख्यापकर्षः क्वचिद्विश्राम्येत न चात्रिसमप
कर्षकाष्ठा द्वित्वैकत्वयोः संभवात् नत्वैकैकमन्तारंभकं अवयवसंयोगानुप
पत्त्यावसमवायिकारणाभावात् अनेकसंख्याभावे चावयविनो वयवापेक्ष
याधिकपरिमाणानुपपत्तेः अवयवापेक्षयाऽवयविनो ऽधिकपरिमाण
त्वनियमात् एकस्यावयवस्य विभागानुपपत्तौ तत्कार्यस्य विनाशासंभवेति

न्यत्वप्रसंगादिति तथा चाणुत्वमपकर्षपर्यंतः अतस्तदादिरयमारंभः तत्र
द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धं कार्यं न महत् तथात्वे तस्य कारणाभावात् ते
दपि द्व्यणुकं त्र्यणुकं यदि नारभेत यदि द्वित्वसंख्यायुक्तमेवारभेत उभयथा
पि तदुत्पादनवैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्तेन महद्द्रव्यमारभ्यमाणं बहुत्वसंख्यायो
गि नैवेति नियमः न च द्व्यणुकवत्परिमाणवो बहुत्वसंख्यामात्रस्य महत्
कार्यमारभ्यंत इति वाच्यं सजातीयमारंभस्यातीयविद्धत्वात् कारणकारण
जातीयस्य च कार्यकार्यजातीयं प्रत्य नारंभकत्वात् नहि तंतवः पटमार
भंते तत्कारणं चांशव इति तस्माद्विवादाध्यासितास्त्रसरेणवोऽनित्यावयव
द्रव्यारब्धाः सावयवद्रव्यारब्धा इति वा महत्त्वे सति कार्यत्वात् उभयथापि सिद्ध
द्व्यणुकारब्धत्रसरेणुवत् घटवच्चेति एवं तर्हि द्व्यणुकमपि वा निरवयवद्रव्या

किरणा
३६

36

रब्धं सावयवद्रव्यारब्धं वा कार्यद्रव्यत्वात् त्रसरेणुवत् घटवद्वेति स्यात् तन्न स्यादनव वली
स्थाप्राप्तिहृतत्वात् इति त्रसरेणुकासिद्धिः पर्य्यवसिता पृथिवीति
अप्येदानीमपो निरूपयति अथाभिसंबंधवाधादिति अथ द्यंताम्भसामन्य
विशेषः नेताभिसंबंधादित्यादि एवंविधारब्धेयं नासां द्रव्यत्वासिद्धयेगु
णानाहरूपरसेत्यादि अत्रप्रमाणं सूचयति एतेति एवंविधया पृथिव्यां सू
त्रेकारवचनात् रूपादयः सिद्धास्तथा अपरूपादयः सिद्धा इत्यर्थः तथाच
सूत्रं रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धा इति यथाच चाक्षुषवत्वान्नात्रसंख्यादयः
पृथिव्यां तथापां यस्यापि यथा पतनोपदेशात् पृथिव्यां गुरुत्वं तथापोपि यथा
तरकर्मवचनात्संस्कारः पृथिव्यां तथापयस्यापि एवंगुणवत्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थि
ते पृथिव्यादिव्यवच्छेदहेतोरपृथक्त्वस्य व्यवस्थाहेतवे गुरुविशेषानाहरूपलक्ष्म

धुर एवेत्ता एवरूप रसस्पर्शा इति साहस्पृशोग्निसंयोगेनाप्यपरावर्त्तमानमभास्वु
रंष्णलमेवरूपमस्तु नहि पार्थिवे पटस्फाटिकादौ वर्त्तमानं शुक्लमपिरूपमाग्निसंयो
गात्परावर्त्तते अपरास्त्वमपि वा तेजसि भास्वरं तस्मादनेन विशेषेण रूपस्य
व्यवस्थाहेतुः एवं च विशेषः पृथिवीरूपस्य पाकजत्वदर्शनेन तेजो रूपस्य भास्वरत्वव्या
ख्यापनेन सूचितः उक्तयुक्तेरेव जलादिरूपस्यापाकजत्वं पार्थिवा एव हि स्वच्छभा
गास्तत्र क्वाप्येव पच्यन्ते एतेन रसोपि व्याख्यातः नहि पार्थिवे क्षीरशर्करादौ
मधुरोपि मधुरं रसं पाकेन न व्यावर्त्तते १६० एवं रसः पच्यमानोपि मधुर एव
रूप तत्स्वभाव पानीयदर्पितं पेयः यः पुनर्गुडसिन्धुमदनेन वारादिरपि रसः पयसि
उपलभ्यते स दशाम्लीक वायसैव पार्थिवद्रव्योपाधिकः कथमन्यथा घनपीतमुक्ता
त्तस्यैव मधुर एव रसः एवमपां स्पर्शो पि शीत एव क्वाचिन्नु सोष्णपि तेजः स्पर्शाभिभवा

त्रोपलभ्यते तदपगमे तु नरूपलब्धेः तदभिर्विशेषैः रूपरसस्य धर्मिणस्तु व्यवस्थापका इत्युक्तं स्नेहलक्षणस्वरूपत एवेत्याह स्नेहोंभस्येवेति अत्र केचिदाहुः नजलस्नेहो धर्मिस्तैलादिवस्यास्युपलभ्यमानत्वात् तैलादिवज्जलेऽनुपलब्धेः नापि पार्थिवा विशेषगुणः सर्वपार्थिवव्यापकत्वात् तस्मात्पार्थिवविशेषेषु घृततैल वसादिस्युपलभ्यमानः सामान्यविशेषोयगोवमाहिष्यादिषु दधित्ववादिति न दसत् स्निग्धास्निग्धत्तरास्निग्धतमादिभेदत्समातिशयत्वात् नचगोमहिष्या दिषुगुणमनुत्पाश्रित्यतारतम्यमस्ति नहीयन्म्मधुरातिमधुरादिवादिषज्जेरतिशा येनगोरितिभवति तस्मादतिशयस्यगुणैकानिमित्तत्वात् सामान्यविशेषत्वाचसामान्येऽसंभवात् गुण एव स्नेहः किंच स्नि[illegible]ग्धद्व्यावयवपरंपरायामपि स्निग्धत्वादापरमाणोः स्नेहः स्यात् नचपरमाणुषु पार्थिवीत्यादेरन्यापरः जाति

रसव्यवस्थापकाभावात् क्षीरत्वादिवद्विख्यतीति चेन्न तस्यापि परमाणुष्वभावात्
पाकजरूपरसस्पर्शव्यंग्यं हि क्षीरत्वादि तथा च पाकान्तरे स्यात् तन्निवृत्तौ क्षीरत्वादे
र्निवृत्तिप्रसंगात् न च सत्यां व्यक्तौ सामान्यनिवृत्तिरिष्यते न चाविवादितसत्ता
कः संभवमात्रेण नेतस्याभिव्यंजकास्सुर्वपार्थिवपरमाणूनां क्षीरत्वापत्तौ तदुक्तं सर्व
सर्वकापस्य पृथ्वीत्ववत् क्षीरत्वापत्तेः घटादिकादौ क्षीरत्वादिवद्वि[illegible]तीति

घ =

चेन्न न तदारंभकेषु परमाणुषु तव्यवस्था हेतोः क्षीरत्ववद्गुणविशेषस्याभा
वात् भावे वा सर्वत्र तेहः न ह्यवरूपादयो व्यवस्थाहेतवः न तदविशेषास्तेषां
घृतत्वादिव्यवस्थापकत्वात् न चैकार्थसामान्यमस्ति तैलघृतवसानावी
क्षीरमांसयोनित्वात् अतएव नारिकेलस्नेहस्यापि तैलत्वं रसादिसारूप्यात्
घृतमिति व्यपदेशः तस्मान्न परमाणुषु वर्तमानः कार्यद्रव्यं गुणक्रमेण सा

किरणा
३८
3D

वयवि पर्यन्तमायातो गुणविशेषः स्नेह इति युक्तं न च घृतादिष्वेव स्नेहोप लब्धिः
लब्धिः सातिशयस्तेहस्तत्रोपलभ्यते गुरुत्वमिव सुवर्णे वक्तव्यं तर्हि सकलज
लसाधारणी स्निग्धता अन्यथा जलावसेकेन सक्तुकासिकतादीनां संग्रहो न
स्यात् सा हि स्नेहस्वलक्षणकारितः संयोगविशेषो धारणाकर्षणहेतुः न चा
सौ केवलद्रवत्वहेतुकः काचकाञ्चनादिभिः सह तु ऽवीभ्यनेयपि वालुकापांसु
ग्रहात् नापि स्नेहमात्रकारितः स्यात् घृतादिभिः संग्रहात् तस्मात्सक
लजलहेतुकः संग्रहो भवत् तत्र द्रवत्वमिव स्नेहमपि सांसिद्धिकं व्यवस्थापय
ति ननु तथापि नैमित्तिकद्रवत्वमिव नैमित्तिकः पार्थिवासाधारणो भविष्यति
पार्थिवेषु घृतादिषु उपलब्धेरिति चेत् न तदन्वयव्यतिरेकाननुविधा
नात् न हि पयसा जलेन घृतादिषु द्रव्येषु पावकसंयोगात् द्रवत्वमुत्पद्यते न

द्विसोधिसुलिलावसेकास्व निवर्त्ततेत्यनुनेह : नेकस्मात्पाकजनत्पाविघरोघट
परमाणादिसिद्धिः परमाणुआभिर्द्व्यणुकादिक्रमेण घटादिद्रव्यमारभ्यते ॥ तत्रो
पष्टंभकतया निमित्ततामापन्नाः पार्थिवावयवाः तेषामन्त्यमुक्तो समवायः
पेत स्नेहस्त्वोपलभ्यत इति स्थिते सांसिद्धिकं च द्रवत्वमिति ॥ स्नेहस्यैव तै
लवर्धिनगंधप्रकारः ॥ तैलवदीशदवपार्थिवत्वात्सि स्नेहसंयुक्तसमवायात्तत्त
दुपलब्धिः शैत्यमस्ते हवन्तेषां पार्थिवत्वमेवकथमिति चेन्न ॥ तैलस्यभोमान
ले घृतत्वात् घृतवत् ॥ क्षीरस्यापिंडभावेपि प्रत्यभिज्ञानात् घृतेवदेवेत्यादि
स्वयमूह्यं ॥ तावम सर्वत्र देवद्विविधा ॥ नित्यानित्यभेदात् ॥ तत्राद्यो पार्थिवः ॥ पृ
थिवी तत्वाद्विविधा ॥ आपोपि द्विविधाः ॥ सर्वथापि तत्कार्यत्वात्परमाणुतया ॥ यथा
पृथिवी नित्या ऽनित्या च तथा आपस्त्वपर्वः तोद्दृत्यत्रविभक्तिपरिणामेन तत्रासांका
वि

यैत्रिविधां शरीरेंद्रियविषयसंज्ञकं तदेतान्विभागं दर्शयन् व्यातं पार्थिवमभिवात्राप्यन्त्रा वली
त्पर्यन्त्रहृतीयं आपः क्वचिच्छरीरारम्भकाः द्रव्यारम्भकत्वात् पृथिवीवत् द्रव्यस्य
हि द्रव्यारम्भणयोग्यत्वात् शरीरेंद्रियविषयभावे तद्व्याप्तायदेह्ये वेकामप्यारम्भतेन
दन्यदपि यत्नेकं तदन्यदपि न दृश्यते त्वपद्यतिरेकाप्यामुपलम्भात् नत्तोयघाप्यं
शरीरेतारम्भे रवइंद्रिय विषयावापिनारम्भेतत् नचैव तस्मात्क्वचिच्छरीरमप्यारम्भ
तं इतिसिध्यते वीहिकशरीरमित्यपेक्षामाध्याया ह शरीरमयोनिजमेवेति शु
क्रशोणितयोः नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवं नच पापसीयानारम्भात् तद
योनिजमेव नत्वनुपलब्धिबाधितं तदित्यत आह वरुणलोक इति श्रव
नै = हितविप्र[illegible]व्यत्वात् नोपलम्भते तत्वाभावात् श्रोपलब्धोसि विभावः ननु
स्वयमेव द्रव्यत्वादपातरारब्धेकं घटुपभोगायतनं तदित्यत आह पार्थिवेति

यथाकाठिन्यंपृथिव्याः तदारब्धमाप्यावयवयवोपष्टंभा उपभोगाक्षमपर्यंतत्वा॥
आप्यत्वात् स्वभावरूपवदपिपार्थिवावयवयवोपष्टंभात्तदप्युपभोगाक्षम॥
र्यं विजातीयानामारंभमात्रे तत्परस्परपराहुग्रहोपीत्यर्थः इंद्रियमा
ह इंद्रियाणामिति यद्रसोपलब्धिसाधनमिंद्रियन्तदाप्यं अत्रापिरसोपलब्ध्या
स्वरूपासिद्धिः अरूपत्वेचक्षुर्घ्राणाभ्यांजकत्वेनानिरसाभिव्यंजकत्वात् सक्तुरसा
भिव्यंजकजलदंतोदकवत् प्राणिभेदेनेंद्रियप्रकृतिवैचित्र्यात्तिवादरूपायाह
सर्वप्राणिनामिति आप्यावयवानभिभूतेतरेति पातापाभिभवेनउ
त्रिकत्वादिरितिभावः किंनामधेयंतदित्यत आह रसनामिति तृतीयां॥
विभमाह विषयस्त्विति आप्यत्वापिहिमकुरकयोः शिलीभावोप
पत्तिरूपवत्त्वेवदप्स्वीति तेजोलक्षणमाह तेजस्त्वाभिसंबंधि[illegible]ति या
दि

किरणा व्याख्यानं पूर्ववत् तस्य द्रव्यत्वव्यवस्थितये गुणानाह रूपस्पर्शेति अत्रप्रमाणे वली
४० सूचयति पूर्ववदेषां सिद्धिरिति तेजो रूपस्पर्शवदिति सूत्रकारवचनात् रूपस्प
40 र्शौ चाक्षुषवचनात् संख्यादयः अद्भिः सामान्यवचनात् द्रवत्वं उत्तर
कर्मवचनात्संस्कार इति पृथिवीवदेतत्सिद्धाः प्रसिद्धाः इत्यर्थः तेजस्त्व
न वस्त्वापकात् गुणविशेषानाह शुक्लं भास्वरं च रूपमिति वस्वर्थः पृ
थिव्यादिरूपाद्व्यावर्तयति भास्वरत्वं सामान्यविशेषो वा स च रूपांतरप्रकाश
कत्वेन व्यज्यते तद्रूपं तेजस एवं तेन भास्वररूपं तेज इति लक्षणार्थः शुक्लमि
ति स्वरूपकथनं पच्यमाने घृतरूपं शातिधिक्यं नक्तं लोहितो ग्रपुलं भः त
थि इते पंक्त्या रकादिषु हासि शुक्लस्यैवोपलंभादिति प्रतिपादितार्थः नचैतद्या
प्यादिषु न तथा तोयरूपसंक्रान्त्या धावल्यप्रतीतिवाच्य अपारूपेण विजाती

यानभिभवात् नहिव्रलश्लाविना नीलादयः श्वेतेतर इति उष्ण एवस्पर्श इत्येव
कारः चंद्रचामीकरचकोरादिष्वनुपलंभहेतुकाविप्रतिपत्तिमपनेतुं तेषां ते
जस्त्वेनोष्णत्वानुमानात् तेष्वनुद्भूतत्वेनानुपलंभो न त्वभावात् तदपि द्वि
विधमिति एवं वत्तात्पर्य्यं कार्यभेदमाह शरीरादित्रयमिति शरीरमा
दित्यसततेप्या ननु पार्थिववत् तैजसं शरीरमुपलभ्यत इत्यत आह
शरीरमिति तोयवत्तैजसमपि शरीरारंभकत्वसाधनीयं ज्वलदनलकल्पे
न कल्केन भोग इत्यत आह पार्थिवेति इंद्रियमाह इंद्रियमिति [illegible]
व्यंजकत्वे सति रूपव्यंजकं न तैजसमिंद्रियं सर्वप्राणिनामिति प्राणि
भेदेनेंद्रियप्रतिवैचित्र्यशंका निराकरोति तस्सश्रावे रूपोपलब्धिः प्रमा
णं तैजसं चक्षुःस्पर्शाद्यव्यंजकत्वे सति रूपाभिव्यंजकत्वात् प्रदीपवत्

ह

अत्र केचिदाहुः अप्राप्यकारि चक्षुः अधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहित्वात् यत्पुनः प्राप्यकारि न
तदधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहि यथा रसनादिः इत्युत्तरस्याहरणं यदि च प्राप्यकारि च
क्षुः स्यात् स्वतोऽधिकपरिमाणं न गृह्णीयात् न खलु नखरंजनिका परशुच्छेद्यं छि
नत्ति शाखाचंद्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं च यदि हि गत्वा गृह्णीयात् निकट
स्य मादौ प्राप्नुयात् दवीयस्तु चिरेणेति न तुल्यकालमुपलभेत अनुभव
ति तु तमालपल्लवनयनौ शाखाशीतमयूखौ चेति काचाभ्रपटलस्फटिकाद्य
न्तरितोपलब्धेश्च यदि हि प्राप्य गृह्णीयात् प्रतिघातिना स्फटिकादिद्रव्येण
विष्टंभादप्राप्तं सर्षपतृणादिकं नाददीत तस्मादप्राप्यकारि न तैजसं
मिति तदसत् अधिष्ठानासंबद्धार्थग्राहित्वस्य प्रदीपेनैकान्तिकत्वात् इ
त्युत्तरस्याहरणं स्यादिप्रस्थानगतयातद्वदेवोपपत्तेः तुल्यकालाग्रहणत्वासिद्धेश्च

तदभिमानस्यकालसन्निकर्षेणोपपन्नेः अचिंत्यो हि तेजसो लाघवातिशये तवेगाति
शयश्चतस्मा चिना च लक्षुडाचलं विन्ध्यैवमप्यरवमा लि विभवनोदरे ष्वालोक इ नयनी
मानो लौकिकानां कोचित्र समागि ष्कृतया नि स्सर देवनापेन तेजो वा ह्यालो
केनैकनां गगनं युगपदेवतावदप्यसंस्पृष्ट इंद्रियमुत्पादयति इति शास्त्रवाच्च प्रम
सोल्लोलकालयहरण मुपपद्यते इति सम्माधानमाहुः तदसत् एवं भागव्य
वहिताच्चोपलंभप्रसंगात् इंद्रियप्राप्तवे सार्जवा वस्याप्तेनप्रत्युपपद्यत इ
ति स्फटिकाद्यंतरितोपलब्धिरपि प्रसादस्वभावेन स्फटिकादीनां तेजो (वन
गतेर प्रतिनधकतया प्रदीपप्रभाव देवोपपन्नेति येषां तु अप्राप्यकारित्वं
तेषामप्राप्तत्वाविशेषाद व्यवहितेन वत्कुडयादिव्यवहितमपि किं न दृश्यते
न हि व्यवधापक प्राप्ति विधानादन्यत्र सन्तर्पकार्यविरोधि तस्मात्वेतस्मि

किरणा
४२

सत्तिनक्वचित्कार्यंभवेत्। योग्यंयोग्येनगृह्यते तत्त्वयोग्यत्वान्नगृह्यतेनतु। वली
व्यवहितत्वादित्यपि वार्त्तंस्यैर्येस्वरूपयोग्यतायास्तदानीमप्यपरावृत्तेः द्वा।
रिकत्वेपि प्रत्यासीदत्यासहकारिणामानपायत्वात् न ह्यप्रत्यासीदतः।
सहकारि प्रत्ययाः समासहकारिणापिभावान्तिरायपर्यंति प्रत्यासत्तिश्च
वौभ्रुतये निरंतरत्वादो उस्माकंच द्रव्ययोसंयोगइतिस्यात् नचक मास्या
र्थेननिरंतरोत्वादः नापिसंयोगः तत्रतदाप्य यस्यातीद्रियस्यागतिक्र
मेणनिरंतरत्वादो वासंयोगोन्यवशिष्यते नदेतदग्रे निरूपयिष्यतइति
त्वेचवादिकं कंपमेतदेवतत्त्वान्तन्य द्रष्यादीत्यतआह ग्रन्थेति ध्रव
न्येन्द्रुपलेतत्रणा समानजातीयेनापिवलवत्ताउर्वलं मभिभूपत्वे कपमत्व
यासौरेणतेजसानापनमभिभूतरुपग्रहणसमर्थ्यंभवति वदारीति

रो
वे

लोकप्रसिद्धमित्यर्थः विषयमाह विषय इति विषय इति संज्ञा यस्य तत्त्रिविधं भौमं भूमौ भवं दिव्यं दिवि भवं उदर्यं उदरे भवं आकरजं खनिराकरः तस्माज्जातं काष्ठेनोद्दिद्धिकारान्यायवर्ति वानुपलक्षयाति न देवें धन्नं दीपनं यस्य तत्तन्यो लक्षं कं तु इत्यं ज्वलनमेव स्वभावो यस्य तत्तस्या जाति निवृत्तो धर्मः स्वभाव इत्युच्यते एतद्यन्त्रमाह पचतीति पाको विक्लेदनं तस्य पादिपस्य वृत्तिर्वीस्वेदः वात श्लेष्मणोरपगमः आदिग्रहणाच्छीत डुःखापगमो दाहडुःखो त्पादश्च दिव्यमाविधनं आप एवं इंधनं दीपनं यस्य तत्तस्योक्तं किं तदित्यत आह सौरं रस्य इदं सौरं विद्युदग्निर्प्रभा आदिग्रहणाच्छडवानल इत्येतद्दिव्यं भुक्तस्याहारस्येति आह्रियत इत्याहारः औदनादि तस्य रसादिपरिणामनिमित्तं उदर्यं भुक्त एव आहारो यस्य

पार्थिवाप्यरूपमिंधनं कार्यो रसः आदित्यहरणान्नालधनन्तद्विकारार वली
लि० पार [illegible] ति बौतिभित्तं आकरजं स्वर्णादि आदित्यहरणाद्द
जनना स्वकोस्याघश्चकं कम्पं उनरे तत्तेजसं च घपि उरह्यादयः सं
युक्तं समवाये नाश्रुप च घन्ते तथापि नैमित्तिक द्रवत्वा देवपार्थिव
त्वमस्यास्ति घ्वाति घताद्विवत् न च घृतादि द्रवत्व वदेवो त्यन्ताग्नि
संयोगादेत द्रवत्वनीयत तथाद्दर्शनात् विशेष विरोधस्य चाद्दष्ट
त्वात् तथाच वदयामः न चाली यमाण द्रवत्वेन सन्मति प
दव ग्रसाधारणत्वात् किंच पो पितैजस मि छतिस्वर्णनितेनाप्यत्र
पार्थिवोभाग ३ पष्टभक एवं सव्यः न च सो नन द्रवत्व देशना याम दृ
वाप्ति तथा त्वा दी यमाण द्रवत्वं तत्राप्य त्तीति विपदेक देशव्याप्तित्वा

धिकत्वो हेतुः तस्मात्पार्थिवानीयमेतत्कस्तिभिः उच्यते रूपवत्तया तावदेतत्त्रितयं तस्मिन्
मितिस्थितं तत्र सांसिद्धिकद्रवत्वशेषत्वयोरभावात्स्नेहाविनाभूतद्रव्यान्तरसंग्रहात्तप
पत्ते घृतजलं न च तैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वात्पार्थिवं विपक्षे बाधकाभावात् नो हि र
निमित्तात् द्रव्यान्तरे द्रवत्वोत्पत्तिः किं चेद्धिरुण्यद्रि न चोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पव
नवदुष्णाति नियतमेकदेशवृत्तित्वात् न च मधुच्छिष्टवनियतत्सर्पिरादीनाम्
भिन्नजातीयत्वात् तस्मात्तत्तद्भेण हेतुर्नियत इत्थम् इहकार्याग्निसंयोग
निबंधनं द्रवत्वमुत्पद्यमानं कर्मवत्पार्थिवत्वाद्दिव्यवहेतुः किंतु पार्थि
वं रूपमग्निसंयोगादसान्निविरोधान्तरे परावर्त्तते साति ततो नियमः इदमेषा र
नेन घटादिषु दृष्टान्तेन जलसंबंधमतुतेनैषोवादर्शनेन कार्यकार्यका
रणाभावव्यवास्थितेः नादिदंस्फुवर्णादिकानिरंतरं ध्मायमानमपि न हवं

रूपंजहातिनचरूपांतरमापद्यतेतेनजलवदपार्थिवमनधमर्यते नैनैवचद्रव्यांतरे वली
रेणप्रतिबद्धत्वादुपष्टंभकोपिपार्थिवोभागः सदृशरूपएवानुवर्त्तते यत्तुपुटपाका
दिनारक्तसारतादृश्यतेनाग्निसंबंधेभ्रंशाभिभावकनेद्रव्योपगमादितियुक्तमुत्प
श्यामः तदयंप्रयोगः सुवर्णादिनसारता दृश्यतापार्थिवंसत्यांतौग्निसं
योगेप्यपरावर्त्तमानरूपत्वाज्जलवत् तैजसंचैतन्नपार्थिवाप्याभ्यामन्यत्वे
सतिरूपवत्वात् सूर्यालोकवत् एतेनपारदादिव्याख्यातं आप्यादन्यत्व
स्यद्रव्यांतरसंग्रहाभावादेवसिद्धेः सांसिद्धिकद्रवत्वस्याग्निसंयोगादेवजायमा
नत्वेनबाधितत्वात् आविर्भावितेजोवद्धर्म्योपपत्तेः तैजसत्वेचागमस्वा
दादिति नत्वभावेस्वरूपत्वात्तेनत्तेजइतित्यापिस्यात् नस्यात् असिद्धेः नहिमं
ध्याह्नेप्रदीपोबहिर्भास्वरोनोपलभ्यतेइत्यभास्वरः उपष्टंभकद्रव्यरूपाभिभवेने
वानुपलंभोपपत्तेः अप्यनयनरश्मिवदनुद्भवेनैवानुपलंभः किंनस्यात् नस्यात्

नचक्षुरादिद्रव्यस्याप्यनुपलंभप्रसंगात् न ह्यनुद्भूतरूपं द्रव्यं उपलभ्यते अन्यथा
ग्रीष्मोष्मणोपि निर्दर्शनप्रसंगात् अभिभवेपि मध्यंदिने प्रकाशानुपलंभवद
नुपलंभस्तत्कल्प इति चेत् नहि रूपस्याप्यभिभवे द्रव्यं नोपलभ्यते महारजनरूपाभिभू
ते धवलिम्नि पटानुपलंभप्रसंगात् तस्मादभिभवत्वाद्रूपमेव तस्य न दृश्यते सत्र
मायसोशीतिविरुद्धमपशीगुटिकानलमहाप्रकाशेमाहारजतनेदृश्यत इतिसं
क्षिप्रवदातं कथंतर्हि स्ववर्णादौ रसाद्युपलब्धिरित्यत आह नत्वेति प्रतिनियते
न्द्रियग्राह्यगुणाश्रयतया पृथिव्यादीनां प्रसिद्धत्वात् गंधादिक्रमस्य क्रमेणैव
व्याख्यानात् तेजोनंतरं वायुलक्षणमाह वायुत्वाभिसंबंधवान् वायुरिति लक्ष
णार्थः पूर्ववत् तस्य द्रव्यत्वसिद्ध्यर्थं गुणानाह स्पर्शेति एवं गुणवत्तया द्रव्यत्वे
सिद्धे वायुत्वव्यवस्थाहेतुं विशेषमाह स्पर्शोस्येति अस्य वायोः अनुष्णस्पर्श इति अने

किरणा
४५

45

न तेजसो व्यावृत्तिरस्थित इत्यत आह अपाकज इति पार्थिवाः तत्रानुष्णाशीत वली
त्वमस्य अन्यतासिद्धं अपाकजत्वं अपार्थिवस्पर्शत्वात् तोयस्पर्शवत् पा
कजत्वं हि विशेषान्तरव्याप्तमनुपलब्धं अन्यथा सर्वगुणानां पाकजत्वप्रस
ङ्गप्रसंगात् तदितो व्यावर्तमानं स्वव्याप्यमनुपादापत्तदविरहिणि पार्थिव
विशेषाप्यतीति प्रतिबंधसिद्धिः सोऽस्तिवायावित्यत्र प्रमाणास्त्वचपत्तिगुरु
ण वितिवेशेति तथा च सूत्रं वायुस्पर्शवानिति संख्यादिकं स्वकारसंमति
मोहमत्रापि ख्यातिरूपरहितेष्वपि तमान्तानामेषामच्चाक्षुषत्ववदतस्स्वका
रेण रूपरहिते वायौ सद्भावः प्रमाणेन संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगवि
भागवत्ता या ईद्व्यारंभकत्वं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागं द्रव्या
रंभानुपपत्तेः विभागेन विना संयोगाविनाशानुपपत्तावारंभसविनाशा

नुपपत्तेः परत्वापरत्वाभ्यां विनासंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वमहत्त्वासंभवेन
त्त्वानुपपत्तेरिति संस्कारेसूत्रकारसंमतिमाह त्वग्योगाति त्वग्यकर्मवायुः
संयोगादितिवचनादित्यर्थः तथाच प्रयोगः एतद्रूपवद्द्रव्याभिघात
मंतरेण त्वगकर्मस्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजंविशिष्टकर्मत्वात् नदीपू
राहतकाष्ठादिचलनकर्मवदिति तदेतत्कंपलिंगइत्यत्रस्फुटीभविष्यति
एतेनारूपस्पर्शवान्वायुरितिलक्षणमप्यूहनीयं तथाच सत्यनुष्णाशी
तापाकजस्पर्शवान्वायुरितिसिध्यति सोऽपंचधानित्यएवक्वावयवानवस्था
स्यात् कस्यचिन्नाशोऽनाश्रयंचकार्यमापद्येत अथानित्यस्त्वनिःप्रामा
णिकत्वात् प्रमाणस्य पर्शस्यातीन्द्रियत्वात् स्थूलानां शब्दध्वतिकंपानां
परमसूक्ष्मद्रव्याभिघातानां चाहेतुत्वादित्यत आह सचायमिति द्विविधोऽनि

स्यानित्यस्य यथा संख्यम् कार्यभेदादिवचनात् तत्र तयोरेककार्ययोर्मध्ये र
कार्यलक्षणस्य त्रिविधः ततस्त्रो विधामाह शरीरमिति तेजसमध्ये शरीर
मयोनिजमेव ननु पार्थिववयोनिजमपि वायोर्द्व्यारंभकत्वेन तेजोवयवे
रारंभकत्वेऽस्यपि नैक्त तदिष्यपेक्षायामाह मरुलोक इति ननु तस्य ताल्वाद्य
भावेवाग्व्यापाराभावात् करचरणाद्यभावे चाहारविहाराभावात्
स्थाने विशेषाभावे चेंद्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः कथं भोगायतनमित्यपेक्षा
यामाह पार्थिवेति उपलक्षणं चैतत् भूतांतरस्यापि संभवात् इंद्रिय
मिति रूपादिषु मध्ये स्पर्शोपलंभकं यदिंद्रियं तद्वायवीयं सर्वप्राणिनामि
ति सर्वविदत्रापि स्पर्शोपलब्ध्याकरणमात्रोसिद्ध संयोगाश्रयतया द्रव्य
त्वे सिद्धे रूपादिषु स्पर्शस्यैवाभिव्यंजकत्वात् वायवीयत्वं अंगसंगिसलिज

वली

श्रोत्रमात्राभिव्यंजकत्वं ज्ञात्वा तद्वदित्यर्थः तृतीयं कस्यचिदेव वायोरिंद्रियत्वं न
सर्वस्येति नियमहेतुमाह स्पर्शवत्वादीति अत्र त्वक्कुहरोपनिहतायां त्वचि
तस्य स्पर्शोपलंभ इत्यनुसंधिः तत्स्थानविशेषमाह शरीरव्यापीति सर्व सर्वं स्थ॰ पं॰ ३
शरीरव्यापि स्पर्शोपलंभादित्यर्थः अत्र व तदवस्थानं च शरीरं नखलोमा
दयस्थानानां संयोगि द्रव्यमात्रत्वम् त्वगिंद्रियानाश्रयत्वादित्यभिप्रायः लौ
६ केप्रसिद्धत्वं तत्संज्ञामाह त्वगिति ननु वद्धिर्वेदेहजावरणमात्रं त्वगित्युच्यते तत्प
तत्र च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चाति तच्चेंद्रियं न च वायवीयमित्यत आह
इंद्रियमिति न त्वगेव चक्षुरेव तो वायवीयमिंद्रियं त्वगित्युच्यते किं तल
क्षणेन तस्यापीन्द्रियं त्वगिति व्यवह्रियते लौकिकैरित्यर्थः विषयास्त्विति
तत्र शब्देन उपलभ्यमानात् स्पर्शाद्व्यावर्त्तयति उपलभ्यमानस्य

किरणा
४७
48

र्शस्याधिष्ठानभूतो न तदुपलभ्यत इत्यर्थः नन्वनुपपन्नमेतत् स्पर्शनिग्रहण वली
मत्वाद्वायोः त्वगिंद्रियव्यापारानंतरं वायुर्वातीति प्रतीतेः नचस्पर्शमा
त्रमेव तत्र प्रतीयते वायुस्त्वनुमीयत इति युक्तं शीतो वायु रूक्षो वायुरिति
तदीयस्पर्शाभिभवेपि वायुप्रत्ययात् नचशीतोष्णद्रव्योपपन्नाधकत्वेना
नुमितस्य पवनस्य तथा प्रतीतिरिति युक्तं बाधकाभावात् श्रोत्रिस्वरूप
त्वादचाक्षुषत्वं वा धर्मं द्रव्यस्य हि स्पर्शनत्वं हि चाक्षुषत्वेन व्याप्तं वा दृष्टो
क्वा वर्त्तमानं चाक्षुषत्वं स्पर्शनत्वमपि व्यावर्त्तयतीति चेत् न विपक्षे बाध
भावात् न हि चक्षुरूपाभ्यां त्वचस्पर्शस्य वा किंचिदुपकर्त्तव्यं त्येनाभिपे
क्षास्यात् नेष्यात्तेवाजात्यं घेत घटादयोपि त्वचा नोपलभ्येरन् रूपा
भावेन द्रव्यवत् स्पर्शोपि नोपलभ्येत उष्णं जलं शीतलं शिलातलमित्येवं

स्पर्शी तु स्पर्शाधिष्ठानयोस्तेजःपाथसोरप्युद्भूतरूपानुपलंभेपि स्पर्शस्योपलब्धेः
द्रव्यस्य तु चाक्षुषानुपलभ्यमानस्य स्पर्शेनानुक्वचिदप्यनुपलम्भात् नैवमि
तिचेन्न अपार्थिवे सर्वत्र तर्हि त्वचा स्पर्शमात्रोपलब्धिरस्तु द्रव्योपल
ब्धिस्तु च चाक्षुषवत् क्वचिदनुमानेनाणुवद्भविष्यति प्रत्यभिज्ञानमपि तद्वदेवो
पपत्स्यते अप्रत्यक्षत्वेऽबाधात् स्यात् प्रमाणचिन्तायामनुपलभ्यमानः स्प
र्शश्चाश्रयसहित एवोपलभ्यते अनुद्भवस्य तु रूपद्रव्यत्वात् अत एव तेजसि
त्वचैवोपलंभ इष्यते गुणायोग्यतामित्यत्वच्च चाक्षुषोऽव्यावर्तनात्
दितियदि वायावपिसमानमेतत् तथाच प्रयोगः विवादाध्यासितो
वायुः प्रत्यक्षः उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वात् घटवदिति अत्रोच्यते
द्रव्यग्रहणयोग्यतां न रूपितयोग्यतां कानि खलु संख्यापरिमाणपृथक्त्व

किरणा
४८

संयोगविभागपरत्वापरत्ववेगकर्माणि एवं घ्राणादीन्द्रियग्राह्यतानिर्वाह
तिर्यादित्वचावायुरूप लभ्येत संख्यादयो प्युपलभ्येरन् नचेत् द्रव्यमपितोर
पलभ्येत न द्रव्योपलंभयोग्यत्वात् न चत्वचावायोरकत्वात् संख्यावाह
स्तवितस्यादि परिमाणे वा पृथिव्यादिष्वः सजातीयत्तो वृष्टयत्न संयोगवि
भागौ परत्वापरत्वे वा कर्मवोपभज्यन्ते ननूद्भूतत्वे पलंभयोग्यत्वे वासिद्धा
द्रव्यात्संख्याद्यनुपलंभेपि शालतालतमालादीनामुपलंभादितिचेत् न द्रव्य
दिदोषेण संख्यादयोनोपलभ्यंतां तत्त्वादिपोदयताया भ्रांतिवृत्तेः दोष
निवृत्तावुपलभ्यात् तस्माद्रव्योपलंभसहचरोपलंभ योग्यानां संख्यादीनां
सर्वथानुपलंभादवायुघ्राणोनस्पार्शनःपवनइति नद्वेतत्तस्याप्रत्यक्ष
त्वापितानात्वं संप्रहर्षेनेनानुमीयत इह च स्फटिकमणिविष्याति प्रतएवा

दि=

नुपलभ्यमानसंख्यादिकेतोप तेजसीत्वचानोपलभ्येत इति विवृतिभ्रवः
न्तव्या चोपलभ्यमानस्पर्शाधिकानत्वमप्यनैकान्तिकमिति सिद्धं कुतस्तर्हि
प्रत्येतव्यमित्यत आह स्पर्शेति स्पर्शः शब्दो धृतिः कं पञ्च लिंगानि यस्य [illegible] पोक्त सत्त=
पोपरूपि द्रव्यासमवेतः स्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शवदिति न
चायं जलानलयोः अनुष्णाशीतत्वात् न च पार्थिवः रूपेणासमानाधिकरणत्वा
त् यत्तु पार्थिवानां सर्वेषामेव घटादिस्पर्शः न च रूपेणासमानाधिकरणत्वा
त्मासिद्धं योग्यानुपलब्धेः रूपं चायोग्यरूपमिह भावेऽभ्युपेतमिति चेत् आभि
भावकस्य रूपान्तरस्य नानुपलब्ध्योरभिभावानुपपत्तेः पाकजत्वेन पार्थिवरूप
स्पर्शयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वस्पर्शस्योद्भवे रूपस्यानुद्भवायोगात् अन्यथा
पार्थिवरू[illegible]पिस्पर्शानु[illegible]वप्रसंगात् किंचानुपलभ्यमानरूपस्य स्पर्शाधि
द्रे– ड

ष्ठानमस्तस्य पार्थिवीत्वे गुरुत्वमपि स्यात् न च पवनादुरितस्य वर्ण्य पुटकादेरधूर बली
एणदर्शनातो धिकमवतन तमनुमीयमानस्य धूमादुरितत्वेनेदमनैकांतिकमिति
चेन्न न अत्र लंधमदर्शनात तत्रापि गारिमविशेषहेतोर वनमनस्य प्राप्तत्वेन ::
तस्मा द्विवादा ध्यासितं न पृथ्वी रूपरहितत्वात् आकाशवत् गुरुत्व
रहितत्वात्तेजो वदितिरस्थितेतस्य धीप्रयेतया चतुर्थद्रव्यासिद्धत्वीति एवमस
तिस्पर्श द्रव्याभिघातैर्योयं पर्शादिशुद्धवसंतानः स्पर्शविद्रगवद्रव्योसंयोग
प्रभवः अविभज्यमानावयवद्रव्यसंबंधि शब्दसंतानत्वात् दंडाहतभरीव
वदिति एवं गुरुणो द्रव्यस्या पतनधृतिः ततो प्यनुमीयते वायुः तथा
च प्रयोगः नभसि तृणतूलतनपित्वा विमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्वे
गद्रव्यहेतुका अस्मदाघताधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत्

कंपस्य लिंगत्वमुक्तं एषां चतुर्णां कार्यत्वादिति सारंगः प्रतिबंधः तिर्यग्गम
नं स्वभावो यस्य स तथोक्तः अत्र दृष्टवदात्मसंयोगात्तिर्वंधनमस्य तिर्यग्गम
नं तेन वकः ७ तथा पर्य इत्यत आह मेघादीति आदिग्रहणाद्देहायसानां विमा
नादीनां भौमानां च पत्रपांसुपलादीनां जलानां योग्नेपरिग्रहः धारणादि ट
त्यादिपदेन स्पर्शाभिव्यक्तिदीपन यो परिग्रहः तेषु समर्थः तस्य प्रत्यक्ष
स्याप्येति यद्यपि परमाणुरूपत्वामतीन्द्रियत्वात् स्पर्शस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा
त् अत्र पर्वतवदपतिव्याप्तिर्वासिद्धं अवयवविनाश न स्थूलेन द्व्यणुकादिप्रक्रमे
णारंभात् पवनजातीयस्य धर्मिग्राहकप्रमाणादेवैतत्सिद्धं शक्यते च स्पर्शो नाना
वत्तयानुमातुं न च प्रासादि शिष्टबुद्धिर्वुत्पादना यथा घोघासविकरणा
नवतानात्वानुमानु प्रपंचमाह तस्येति अथ का किमिदं सामर्थ्यं नामेत्यत

ह्रि=

किरणा
५:

तत्राह संसृष्टमिति समानजवयोस्तुल्यवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययो विरुद्ध वली
यो [illegible] ष्टो क्रिययोस्तयोः सांनिपातो मेलनं संयोगविशेष इति पाठात् वायो
रिति प्रकृतत्वेन स्पर्शवतोरिति न विवक्षितं ननु वर्तीन्द्रियस्य तात्वाद्वेग
सान्निपाताद्वप्यतीन्द्रियाविप्त्यत आह सोपीति एतत्सांनिपातोपीत्यर्थः
उद्गमनेनानुमीयते ननु वर्तीन्द्रियस्योद्गमनमप्यतीन्द्रियं तत्कथं तेन
संनिपातोनुमीयते इत्यत आह अनुमितेनेति अप्रत्यक्षेणैव लिंगेनेतत्नुमी
यते इत्यत आह तृणादिगमनेनेति अत्राप्रत्यक्षेत्वनुपपंजतीयं तेनातेन
तृणादीनामूर्ध्वगमनेन कार्येण अत्यन्तासिद्धे न कारणमूर्ध्वगमनं पवनस्या
नुमेयं नचैतद्घनस्करूपस्य अपसरे एकरूपस्य वाधायो तृणां मूर्ध्वगम
नमनेनोन्नमत्स आह नेत्यत आह सावयविनोरिति अवयवानामवयवि

८

त्वेन लक्षणादिद्वेरणोपयिकं महत्वं स्वाभिप्रैति एवमीयता प्रबंधेन संख्यादीनां कर्मप
र्यंतानां बाधावती द्रियत्वमुक्त्वा तिर्यग्गमनस्वभावस्य कथमूर्ध्वगगनमित्यत्रोप
पत्तिर्दर्शिता न च वायुवायुत्वापधिकमूर्ध्वगतिशालिद्रव्यांतरं तदारंभकं नीयमि
ति स्वसंचितं तिन्नामिः स्पर्शगुणस्वभावानामप्यपां यथा द्रव्यांतरसंगृहीतानामूर्ध्व
गगनं तत्रैवपवनस्यापूर्ध्वगमनोपपत्तिरिति मैत्रैवं प्रयोगः प्रतिहन्य
मानाद्वायोः प्रतिहन्तावायुरन्यः न प्रतिहन्तृत्वात् देवदत्तापहतदत्तवत्
अभेदे तु प्रतिघातानुपपत्तिः संयोगस्य द्विष्ठत्वात् प्रतिहन्यते चायं वा
युस्तिर्यग्गमनस्वभावस्य यथा तत्रासंभवे सत्यूर्ध्वगमनवत्त्वात् परस्प
राहतनदीनीरपूरवत् अन्यथा निमित्तान्तरासंभवे कारणं विनाकार्योत्पत्ति
प्रसंगः ऊर्ध्वगतिमानयं तृणादीनामूर्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोग

प्रयत्नात् तृणादीनामूर्द्ध्वगमनासमवायिकारणसंयोगाश्रयज्वलदनलवत्
पूर्ववत्तर्कः तृणमूर्द्ध्वगमनंस्पर्शविद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यं अनूर्द्ध्वग
मनशीलस्य प्रयत्नाद्यभावे सति ऊर्द्ध्वगमनत्वात् ज्वलत्पावकप्रेरिततृणा
मूर्द्ध्वगमनवदिति चतुर्थीविधमाह प्राणोन्तःशरीर इति शरीराभ्यन्तरचा
रिवायुः प्राण इत्युच्यते ९ त्पर्यः तत्किं संयोगभेदादेव विषयादिभ्यो भिद्य
ते ९ त्यत आह रसेति आशितपीतस्याहारस्य सारो विकारो रसः मलाः मूत्र
पुरीषस्वेददूषिकादयः धातवो रुधिरादयः प्रक्रान्ताः उपलक्षणं चैतत् दोषो
वा पित्तकफौ उदर्यश्चाग्निः तेषां प्रेरणमित्यवन्तो नयत आदिग्रहणात्प्रा
रणं विपाकाद्यतेषां हेतुः एतेन विषयादसाधारणक्रियाभेदात्भेदो ९
दर्शितः मूर्त्तयोः समानदेशत्वाविधितया शरीराः पंचवायवः इत्यागमासि

क्रिमन्वयात्समर्थ्यते एकः सन् क्रियाभेदादिति एक एव प्राणः तेषां मलादी-
नां कार्यभेदात्तां च संज्ञां लभते ननु संज्ञाभेदात्सांख्यैर्भिघट इत्यर्थः मुखनासि-
काभ्यां निःक्रमणप्रवेशनात्प्राणः तेषामेव मलादीनामधो नयनादपा-
नः आहारेषु पाकार्थं शमं नयनात्समानः ऊर्ध्वं नयनादुदानः नाडीमुखेषु वि-
ततत्वाद्व्यानः तेभ्योऽपि वायवः शरीरेन्द्रियविषयानारभमाणाः किम-
विच्छेदेन आहोस्विद्विच्छेदोऽप्यस्ति यदा विच्छेदेनारभन्ते तदापि किं मेत एवाकु-
नाथ ह्यचेतनत्वेन ते तदापि किमधिष्ठिताः किं वा केनाप्यनधिष्ठिता इति
कथ्यात्रा विशेषः आविच्छेदे तावत् वचनादात्मयस्य प्राप्तस्यामितिव्या-
कृष्येत लोकसंत[illegible]त्याविच्छेदे वेदसंप्रदायस्याप्यविच्छेदात्त्वविच्छेदे चाथ व्य-
वहारवृत्त्यनुपपत्तेः सर्वव्यवहारविरहप्रसंगः फलाभावात् एते एवेः

ति यद्येवं वैचित्र्यानुपपत्तिरेषां साधारणत्वात् अदृष्टापेक्षायां सर्ववृत्तिनिरो वली
धेकार्य्यानुपपत्तिप्रसंगः अदृष्टानां प्रत्यर्थं वृत्तिः लाभेकारणत्वाभावात् अ
नधिष्ठितानामेव प्रवृत्त्यावचेतनत्वानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा अ
चेतनप्रवृत्तेः पराधिष्ठानकार्य्यत्वनियमात् अधिष्ठातृत्वं च नास्मदा
दीनां उपादानाद्यनभिज्ञत्वात् नेश्वरस्य प्रयोजनाभावात् इति समा
कुलितान् शान्तो निवासितं समाश्वासयन्नाह चतुर्युगामिति सृष्टिसंहा
रयोः सर्गप्रलययोर्वा विधिः प्रकारः अण्डकादिप्रक्रमेण सृष्टिः क्रियाविभा
गादित्यादेव परमाण्वन्तः प्रलय इति कथ्यते सृष्टिसंहारयोरस्तीदंप्र
थमतां प्रतिपादयितुं सृष्टिक्रममनुपक्रम्य संहारप्रक्रमं प्रतिपादयति ब्राह्मे
णामानेनेति क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयं अष्टादश निमेषा

ष्ठकाष्ठाः त्रिंशत्तु ताः कलाः त्रिंशत्कलो मुहूर्त्तः स्यात्त्रिंशद्रात्र्यहनी तु ते अहो
रात्राः पंचदश पक्षो मासस्तत्ताउभौ ऋतुर्मासद्वयं प्रोक्तमयनं तु ऋतुत्रयं अ
यनद्वितयं वर्षो मानुषेयमुदाहृतः एष दैवस्त्वहोरात्रस्तत्र पक्षादिकल्प पूर्ववत्
दैववर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगं चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते रा
त्रिश्चैतावती तस्य ताभ्यां पक्षादिकल्पना तथा च वर्षशतांते वृत्तमायुस्तस्य
ब्रह्मणोऽपवर्गकालेऽस्मोत्सकाले ये ह्यसांकल्पितफलकर्मकर्त्तारः साकारोपास
नाधारिवासितचेतसो यत्र यत्तो हिरण्यगर्भपदवीमनुप्राप्यापवृज्यंते इत्या
गमात् यदा ईश्वर एवका यविशात् गृहीतदेहो ब्रह्मा विस्थानापद्यत इति पक्षः घ
तदा ब्रह्मणोऽपवर्गकाले देहापवर्जनकाल इति बोध्यं तस्यात्यंतदुःखाभा
वत्तो नित्यमुक्तत्वात्ँ संसारे जन्ममरणप्रबंधांधकारे खिन्ना नानाविधे

दि

दुःखैस्तिरस्कृहीभूतानां निशीव निशि प्रलये विश्रामार्थं किंचित्कालं दुःखविघूर्णार्थं सक
लभुवनपतेः कालाग्निरुद्रादिपरमेश्वरपर्यन्तानां भुवनानां पत्युः स्वामिनो यथेष्टं वि
तियोन्कुरितियावत् एतएवमहेश्वराख्याश्चान्येहि ईश्वराः जगदेकदेशपतयः रुद्र
वरुणयमादयः सपुनः कृत्स्नस्यैव जगतः श्रोतोमहानीश्वरतत्त्वस्य संजिहीर्षासम
कालं संहरणेहासमनंतरकाले यद्यपिभगवान् इच्छानित्यास्तीत्येवमाकारसंस्कैव
तथाप्युपाधिभेदात्संजिहीर्षाचिकीर्षेत्यादिकच्यते उत्पत्तिरपितस्यउपाधु
प. तिरेवसच कालविशेषोवर्षशतानां दिशाद्यवाच्यः शरीरेंद्रियमहाभूतोप
निबंधकानामुत्पत्तीरिप्सितिहेतूनां परमाणुभ्योत्र चिकपरिमाणतयोपचा
रात्ब्रह्माण्डकमपिमहान्तं तम्भूत्वा सर्वात्मगता इच्छा नाससर्वस्वात्मस्तसम्भवं
तानामत्र इच्छानां सर्गहिनेतानांमितिशेषः व्याप्तिनिरोधेसतिप्रलयेहन्तताहष्टे

नप्रतिबंधेसतिमहेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्य इतिमहेश्वरेछायासाहित्यार
येआत्मपरमाणुसंयोगात्तेभ्योजातानियानिकर्माणितेभ्यः शरीरेंद्रियका
रणाणुविभागा त्तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौतेषांशरीरेंद्रियारंभकापरमाणवं
तेतिवक्तुमुचितंतस्याप्यंतरावस्यावयववयचतत्वभंगनिरासेनपरमाणु
नामवाधित्वमाविष्कर्तुमापरमाएवंत इत्युक्तं तेनैतदुक्तंभवतितावद
यंविनाशोयावत्परमाणवोसानामिति तन्तुयथादृष्टांतः पटइतितत्या
तेनैवक्रमेणमहेश्वरेछादिनापार्थिवस्यज्वलनपवनाभ्यांमहाभूतानां
मेतेनैवक्रमेणक्रियाविभागादिनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्सतिध्वंसविनाशः
जलादौसतिपार्थिवस्यमहाभूतस्यज्वलनादौसतिजलादेरितिप्रपंचवक्र
नविशेषानिश्चयआगमानुमानव्याः परमाणवंतोविनाशइतिवचना

किरणा
५४
54

देवपरमाणवस्तावस्थाने प्रतिपादिते सांख्यादिमतनिरासाय पुनस्तदवस्थान
मानत इति तदेतदर्थः प्रतिभक्ताः कार्यद्रव्यरहिताः अवयवारम्भसंयोगरहि
ता इत्यर्थः न क्रियमेव एवावतिष्ठंते नतिउच्यते किंतर्हि धर्माधर्मयुचसंस्कार
अभावनाख्यः नैरन्तुवक्रासंवक्राश्चात्मानः उपलक्षणं चैतत् अन्यापि नित्य
वर्गः अनित्येष्वपि पाकजादूपादयो गुणाः कालावच्छेदोपाधितया यावन्तिमा
तानि च महाभूतसंतानाभवं प्रभववेगजानि कर्माणि संतत्यमानानि अवतिष्ठं
ते अन्यथा कालावच्छेदानुपपत्तौ पुनः सर्गानुपपत्तेः तदिदमुक्तं तावन्त
मेव कालमिति ब्राह्मेणमानेन वर्षशतान्तमिति यावदित्यर्थः एवं सं
हारक्रममभ्युत्पाद्य सृष्टिक्रमं प्रतिपादयन्नाह ततस्तदनन्तरं पुनरित्यस्या
समाहतेन सर्गप्रलयधारनादिनामभिव्यन्ति अथ किमर्थं पुनर्भगवान्

वली

स्वहृत्पतिश्चतत्रुखार प्राणिनांभोगभूतयइतिसाक्षात् प्राणसंबंधयोग्या
नांसंसारिणामितियावत् भोगस्यतत्समवेतसाक्षात्कारस्तुसुखदुःखानुभाव
स्यभूतयेनिष्पत्तयेईश्वरस्यसिसृक्षाया: सर्जनेच्छायाअनंतरंसर्वेषाम्
स्तसंसारिणुगता: समवेताअदृष्टवृत्तिलब्धाअलब्धवृत्तयआयेअदृष्टविशे
षात्तद्वेदोत्पन्नसंयोगेभ्यआत्मानपनसंयोगेभ्यः पवनपरमाणुषुकर्म
णोत्पत्तौसत्यांतेषांपवनपरमाणूनांपरस्परसंयोगेभ्यः द्व्यणुकादि
प्रक्रमेणतेनमहान्वायुः समुत्पन्नोनभसिदोधूयमानोऽदृष्टवशांकंपमा
नः द्रव्यांतरस्यानुत्पत्तेः प्रतिहन्तित्वात् पवनजातिनियमाद्वातिर्यग्
गतस्वभावत्वमस्य तदनंतरंपवनोत्पत्तेरनंतरंतस्मिन्नेवपवनेस्पर्शाद
वेगवत्तयाउत्कटत्वकार्यपतनप्रतिबंधकत्वादाधारभूतेतस्मिन्नापे: आप्येभ्यः

किरणा
५५

55

परमाणुभ्यस्तेनैव द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महान्सलिलनिधिरुत्पन्नोऽस्मिंस्प्लवमानस्ति
ष्ठति पवनवेगात् तदनन्तरं सलिलनिधेरुत्पत्त्यनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ पार्थि
वेभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महापृथिवी महती पृथिवी स
मुत्पन्नावतिष्ठते संहतिरवयवसंहत्या निविडावयवावस्थावि शीर्णतया त
दनन्तरं पार्थिवोत्पत्त्यनन्तरं तैजसेभ्यः परमाणुभ्यो महांस्तेजोराशिः अ
नभिभवादनिशायेन दीप्यमानः एवमेतेन क्रमेण महेशाभिध्यानसंकल्पन
मात्रात् व्यतकुलालादिवत्कायव्यापारादित्यर्थः तैजसानां परमाणूनां
पार्थिवपरमाणूनां सहितेभ्यो अण्डमहिरण्मयत्वं विवक्षितं तस्मिन्नण्डे च
त्वारि वदनानि कमलानि यस्य तं सर्वेषां लोकानां पितामहं ब्रह्माणमो
षधलोकान् सकलभुवनसहितं सकलेर घटत्वेन कुलालादिभिकपरित्तेन्[illegible]वा

वली

दिभिर्लोकैः साहित्यमुत्पाद्य प्रजासर्गेविति पुंक्ते त्वमेवं कुर्विति सचोदितं वश
वः समुद्भूये ऽत्यंतं वृद्धिकेऽभिव्यक्तिके प्रकार्ये प्रमहेष्वरस्याधिकर्तृत्वात्
तच महेऽभ्यरेकत्वारिकिं ब्रह्मणोनिवाच्य परेशान्वयव्यतिरेकानुविधा
यिकार्यैस्यात्तस्याप्यातथ्यप्रमाणत्वात् अतिशयेन तस्यातवैराग्येऽप्यपूर्णः सं
पन्नः प्रपन्नः स्यात् समर्पितपितकुर्यान्नयादिविरागी न भवेत् तत्प्रणय
नुरुध्यात् न प्याचप्राणिनां कृतहानिदृष्टाभ्यागमप्रसंगः स्यात् य घनीभवेत् जा
नतोप्युपपादितं तत्सिध्येत् यैश्रि९ तु यसंपन्नः ततः प्राणिनां यानि कर्माणि तस्ला॰७
तेषां विविधपाकं विधित्वा कर्तानीति प्रत्येकमभिसंबध्यते मानसानिति चा
योतिज्ञान् प्रजापतीन् दक्षादीन् स्वस्ववत्स्याप्यध्रुवप्रभृतीन् देवानंत्यादि ऋ
षीन् गोतमभरद्वाजादीन् पितॄन् कव्यवालादीन् गणान् कूष्माण्डादीन् गणेश

शब्दः प्रत्येकं वाभिसंवृध्यते अत्र प्रजापतयः वत्स्याति निपतप्रजा सृष्टादः वली
मतवो राड्डु धर्मप्रवर्त्तयितारः देवाः हविस्रोक्तारः ऋरवयः प्रथमं वेदाध्ये
तारः पितरः स्वधाभागाधिकारिणः गणाः बालिभागिनः सुखेतिसुखा
ह्लादनं वाङुभ्यां राजत्वं उत्कृष्टाविशेषं पश्यांश्च द्रष्टव्यात्यापि तिर्यग्नार
कीप्रवृत्तीनि उद्धाविचानि उत्कृष्टान्यपकृष्टानीति आश्रयानुरूपोसत्ते
फलनानपर्यतमाशेरतऽइत्याशयाः कर्मतानवासनास्तदनुरूपेत्ताद
शोधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्येरित्युपलक्षणं अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैःस्वत्य
लेष्वकरवादिभिःसम्यग्योजयति यदोहीश्वर एवकार्यविशात्रब्रह्मादिशरी
रमुपादत्त इति पदार्थान्तियोगःकायावाङ्मनोव्यापारासिध्येत् तत्वेर
णां प्रयत्नवदात्मसंयोगलक्षणं सुखेत्यादिना ब्राह्मणत्वदृष्यभिव्यंजक

व्यक्तिविशेषवति मित्रं तत्तदृष्टोपात्तिवन्मत्तभेद प्रतिपादनं तदेव शिष्यत्वाप्र
वं घेनपलपविधि तौम्त्र दष्टापेदो: परार्थ जगत्त्वेन परमेश्वराधिष्ठितो: पृथि
व्यादिभिर्विश्वमारभ्यतरनिवदत्तासर्वेदर्वपलेपा: परिहृतावाङ्गव्याः तथा
हि विछेदेन घचनादातमाय प्रमाण यमभत्दूकछेन मोतसमन्वादिदृष्टा
चाघसलरन्नुपपादयेत् कादृष्टापेलपावैचित्र्यसमर्पयेत् परार्थप्रत्या
चानिः प्रयोजनत्वशंकां उत्सारयेत् परमेश्वराधिष्ठानेन चेतनस्य प्रवृत्ति
चैतन्यप्रवृत्तिनियमो च समंजसपदितिस्यादेतत् सर्वमिदईश्वरसद्भाव
सिद्धौ भवेत् नास्मि तु वेवकिंप्रमाणमितिचेत न तदङ्गत्वेपि किंचिदुच्य
तेवादीस्यतपेत्तात्मतिकबुद्धिमत्पूर्वककारणवत्वात् यत्कारणवत्बुद्धि
मत्पूर्वकं यथा घटः तथा चेतत्तस्मात्तथा ननुक्त्रउपलध्वपूर्वकोदिकेष्व

किरणा
५८

58

वित्तादिषु कारणत्वस्याप्रतीतेर्भागासिद्धमिदमितिचेत् न दृष्टेष्वसावयवली
वत्वेनत्र ज्ञातेषु कार्यगुणत्वेनकर्मसु कर्मत्वेनैव तदनुमानात् कारणाव
त्वस्यासर्वत्रकर्तृपूर्वकत्वेनसहदृष्टान्ते घटादौदर्शनात् नाप्युपलीनास्य
चपदेविवक्षितत्वात् विशेषविरुद्धमिदमिचेत् न साहचर्यमात्रेण
विरोधात् कार्यत्वेनानि– त्वानुमानेरूपसाहचर्यरूपस्य अविनाभा
वाभ्युपगमेत्वसर्वज्ञपूर्वकत्वस्यापपत्ति हेतोकस्ताध– नमभिपेया
न यतोविरुद्धधर्मोपेत असर्वज्ञस्य शरीरियाः प्रमाणनिरस्तत्वात्
त्वमेवतद्विपरीतमभिप्रेषीतिचेत् नत्वेवमसर्वज्ञेन शरीरिणा हेतो
रव्याप्तत्वात् अत एव तद्विपरीतेनाविरोधः न चाविरुद्धस्यानुपलब्धेरि
तिचेत् तत्परं तर्हि विरोधासिद्धेरसंभवो जात्यं धेतत्रूपस्य प्रयोगे विपक्षस्य

चै

रधर्म्मिपरिहारेणप्रतीतेः प्रतीतौकत्वधर्म्मिणिसहोपलंभेनाविरोधस्यबाधि
तत्वात् दर्शनस्पर्शनाभ्यांवायावनुपलंभेपिप्रथिव्यादौरूपसहचरस्पर्शवित्त
स्यादेवतत् नहेतुसाध्ययोर्विरोधाविशेषाविरोधमात्रंचदमहोकिंजातव्याप्ति
पक्षधर्म्मताभ्यामाजीयमानयोर्विशेषयोरेवविरोधः तथाहि ... भुक्ता
वहशक्तिबलप्रव्रजायधावृत्यविशेषमुपस्थापयति नालोकिमस्पर्शाद
त्वोदि पक्षधर्म्मतापि ... किंचित्कृतेनानित्यत्वनादिमत्तातोप
पर्यक्तिइतितद्विपरीतमुपस्थापयति नचानयोर्विरोधोकोचीत्सिअति
सोयंविशेषाविरोधइति तदप्येतान्ति स्वरूपेणतयोरविरोधात्य
रस्परानपेक्षाभ्यांविशेषानुपस्थापनात् माद्ययोरपिपरमवानुसवङ्गि
मातलिति केवलयावाधयाकिंचिदुपतीयतेतत्त्वासतिधर्म्मितावैयर्थ्यात्

क

नाप्ययं धूमवानित्यनयापदाधर्म्मतयानियमानपेक्षयाकिंचिदुपस्थाप्य
ते तथासतिव्याप्तिवैपरीत्यादिति किंतु परस्परसहकारितयातथाचानिरू
पेक्षदशायांविशेषणानुपस्थापनादेवाविरोधः सिद्धिसापेक्षदशायांतुभयाप
स्थितयापरिसमाप्यैकत्वादेवनाविरोधः ननु लौकिकविशेषणोपस्थापकपदा
पदधर्मतानवच्छेदकत्वालौकिकव्याप्त्यादुस्मारितसहकृत इति ब्रूमः किंतासि
द्धेः ईदृति चेत् कोनुतिकाधायिनुपपत्तेः अत्रनैवाविरोधेनान्यापित
सिद्धेरितिचेत् नोदिष्टमापातते घरघट कुर्यात्कार्यत्वकार्यसमभावाद्विकार
त्वात्सहकृत इत्यकारापमापितभविष्यतीति स्यादेतत् साध्याश्रयविशेष
योरेव विरोधांविशेषविरोधसाधुत्वमहे तथाहिनित्यत्वमात्रकाधायादोक्ता
नात्वपरिहारेण्गासिद्धज्ञानत्वंचानित्यत्वपरिहारेणासम्भवादिदिति तथा

कर्त्तुः शरीरित्वं कुविंदादेः अशरीरस्याकर्त्तृत्वं मुक्तस्य तदनयोर्ज्ञानत्वनित्यत्व
योः कर्त्तृत्वाशरीरित्वयो रेकधर्मिसंसर्गो विरुद्ध इति एतदपि नास्ति
उपसंहारस्यानस्यैकधर्मिणोऽप्रतीतेः न हि सप्रतीतत्वे पयःपावकयोर्
वा विरुद्धं किंत्वेकत्र पयसि तेजसि वाप्रसिद्धे वा एकत्रोपसंहीयमाणयो
र्दृष्टे व्याप्तिग्रहस्तानन्त्ये धर्मिभेदेनाविरुद्धत्वेऽपि यथास्मदादिवृद्धप्रागभावे
वोपसंहाराविरुद्ध इति विवादितमप्युपन्यस्ता अशरीरित्वकर्त्तृत्वं वा कुलाला
दौ मुक्तादौ वोपसंहाराविरुद्धं र[illegible]मेतत् चिरजीवितानन्तः किंचिदनि
त्यमप्यपद्यते नाहि नित्यत्वकर्त्तृत्वं नभसि घटादौ वा विरुद्धमिति परमाण्वसा
धनस्य किंचिदपि हीयते अपि च परमाणुनित्यत्वज्ञानेनोपसंहारादनयोर्वि
रोधोभिधानमभिलाषितः सतो हि कृतत्वनित्यत्वयोः परमाणावविवध

र्मिग्राहकेनैव बाधित इति शुध्यस्व । इतिनास्ति विरोधगंधोपि विशेषाविरो
धोदाहरणेन्तु चंदनदहनवानयं धूमात् सुरभि धूमवत्वादिति द्रष्टव्यं स्यादे
तत् व्यापकानुपलब्धिबाध एव विशेषविरोध इत्युच्यते तथाहि
कर्तृत्वव्यापकाः किं शरीरित्वादि यावतो व्यावर्तमानं कर्तारमपि व्यावर्तय
ति न रागादिविकारप्रकाशित्वेन हि मनुष्यवाहिमत्वसाधने ताम्रापकमौष्ण्य
मिव व्याप्तिमत्तमग्नेरिति चेत् नैतदपि साधीयः कस्य हि किमत्र व्या
पकं किं कर्तुः शरीरित्वादिकं आहोस्वित् कार्यस्य शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वं प्रथ
मे तु धूमः कर्ताशरीरादिरहितत्वादिति प्रमाणार्थः स्यात् तथाचाश्रयासि
द्धिः धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वा सावयवाः प्रमाणवोप्रेत्यत्वादिति वत्
द्वितीयस्तु नियमः प्रत्यक्षजायमानांकुरादावेव शरीरिणः कर्तुरनुपलंभे

वली
दि

न निरस्तः इत्थं नश्वरत्वे सर्वथैवानुपपत्तेः तस्माद्रसादिविकारो हि यदि रूपादिपरावृ-
त्तिमात्रे हेतुः स्यात् तर्ह्यस्यापि चेत्तेजसा कर्तव्यः नादृष्टो वपाके ऽनिमित्तं
हि मामित्तिन किंचिदनिष्टमापद्यते नहि सौरस्य तेजसः सत्त्वे लोकस्य पाकहेतोर्हि
मादयगमः नामन्तु अपविकारो भस्मादित्तपो विवादितः सो ऽसिद्ध एव हिमह
तेषु रूपादिषु कश्चिद्विरोधो वा बाधो वा अपरूपादिपरावृत्तिमात्रे रोवाग्निः साध्य-
ते तदभावे तस्य दर्शनस्पर्शनयोग्यस्य योग्यानुपलम्भबाधितत्वात् अ-
तादृशस्य तेजोमात्रस्यातिदूरे तिरोभावयत्वात् अनिष्टत्वाच्च तस्मात् भाव
कानुपलब्ध्यानुमानं बाधितम् इतिरिक्तं वचः सत्प्रतिपक्षितं कपर्विस्तत्रा
त अग्निमहिमं सरसादिविकारहेतुत्वात् निरग्निकं हिमं तथा विधौ
स्पर्शहितत्वादिति अस्तु तर्हि दैवप्रकृतेः शरीरानयेद्योत्पत्तिकमकर्त्ते ।१

किरण
६:

60

र्वकं शरीरामपेक्षोऽनित्यत्वात् गगनवदिति नैतदेवं शरीरानपेक्षायाः क्ली
उत्पत्ते साधरसात्वात् सकर्तृकाद्घटादेरिवाकर्तृकादाकाशादेरपि व्यावृत्तेः
त्वात् उत्पत्तिव्यावृत्तिमात्रस्य चासिद्धेः शरीरादनुत्पन्नोऽश्मसामर्थ्यविशेषेण
त्वात् सपक्षेगगनादावनुत्पत्तिमात्रस्यैव व्यापत्वानिश्चयात् विकिन्नव्याप्तेश्च
पक्षोपनयनात् अन्यथातिप्रसंगात् साध्येतत् यथात्मज्ञानस्य नित्यत्वे शरी
रापेक्षास्ति ज्ञानगतकार्यत्वप्रयुक्तत्वाच्छरीरसंबंधस्य न चात्मप्रयत्नस्य नि
त्यत्वे ज्ञानपेक्षापि न स्यात् प्रयत्नगतकार्यत्वप्रयुक्तत्वात् ज्ञानसंबंधस्येति र
तर्कापरि अभ्रिरत्नहृदयस्यामीति चेत् एतदप्यसारं ईश्वरमधिकृत्य तर्केण
मा अप्रयासिद्धसिद्धिभ्यां येनवसरदुस्थत्वात् तथाहि यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् श
रीरस्यात् अनित्यज्ञानवांश्च भवेत् यदीश्वरस्य प्रयत्नः स्यात् अनित्यः

स्यात्तत्पदीश्वरप्रयत्नो नित्यः स्यात् ज्ञानानपेक्षः स्यात् यदीश्वरस्य बुद्धिः स्या
त् तत्र सर्वविषयाभवेत् इत्यादयो हि ते नित्यादिकमाधिकृत्य विपर्ययापर्य
वसानाः यदि विवादाध्यासितं बुद्धिमद्धेतुकं भविष्यत् क्वानित्यप्रयत्नहे
तुकमपि स्यात् शरीरजन्यं वाभविष्यत् असर्वज्ञकार्यं वाभविष्यदित्या
दयो हि तेत्तद्विपर्ययाध्यासमर्थविशेषणत्वेन प्रागेव निरस्ताः तत्र प्रयत्ने
न बुद्धिरिह साध्यते उज्ञाप्रयत्नः इतरव्यावृत्त्या अन्यतरव्यावृत्तिर्येनैतत्सिद्धो
पाधिकत्वं चोद्यमावकाशमासादयेत् किंतु धूमवत्त्वेन तृणेन्धनयो[illegible] प्रयत्न=
योर्वदहनवत्त्वमिव कार्यत्वेन परिहृष्टसामर्थ्यकारकचक्रप्रयोक्तृमत्त्वं तत्पा
चसाध्यांप्रा योऽनि प्रयत्नयो र्दहनतार्द्रेन्धनयोरिव सोपाधिरपि संबंधो न
हि तृद्भ्यावित्तस्य साध्यसंबंधेन निरूपाधिकत्वादिति ननु कमरणाविशेषाद

वश्यंकार्यविशेषेणभावितव्यंकस्मिंश्चित्शरीरादिकारणंततोविशेषः स्यात्
अवश्यंचैतदभ्युपगन्तव्यं अन्यथाशरीरिकर्तृकत्वानुमानंनस्यात् सचविशेषो
यद्दृष्टेरक्रियादर्शिनोपिकृतंबुद्धिरुत्पद्यतेतादित्यहरविप्रकर्षेणोच्यते नेतुःसएव
कर्त्तारंप्रयोजयतिकार्यत्वसामान्यंतुतत्रप्रयुक्तोव्याप्तिमुपजीवतीति नविशेषस्य
विशेषंप्रतिप्रयोजकत्वेसामान्यंप्रत्यनुपाधित्वात् अन्यथा[illegible]ष्टत्वादिष्वपि
तरविशेषेष्वप्युपाधिरित्याद्युपलब्धितोविशेषस्तत्प्रयुक्तोव्याप्तिमुपजीवती
ति अप्रयोजकःस्यादितिपक्षेकिंचिदेतत् तद्वस्त्रयदिकार्यकर्त्तारमतिपते
नकारणांतरमप्यतिपतेन्नतथाचकार्यत्वमेवहीयेतेतिसंक्षेपः विस्तरस्तुक
थायकुसुमांजलावात्मतत्त्वविवेकेचाध्यवसेयइति अस्तुतावदेवंविशे
षस्यन्तुकृतःसिद्धिः यथाहप्रतीतेर्विरोधादिप्रत्येतुंनशक्यं तथातस्मा

साधनमप्यप्राकरं लघुस्वरूपं हि कचित्किंचिद्विधीयत इति चेन्न न सामान्यसं
बंधबलेन साध्यसामान्याविधानुपपत्तौ तेन तत्सहकारिपदधर्मताबलेनाप्रती
तौ विशेषपर्यवसानात् सामान्यसंसर्गं निबलप्रवृत्तानां पदानामाकांक्षादि
सहकारिलब्धेरलौकिकद्ववाक्यार्थ इति प्रभाकरमतं अन्यथा तु किंचित्कं
चिदप्रतीतिं प्रतीयते इति चत्रकाश्चिदाहुः केचित्तु केवलव्यतिरेकिणान्व
यजनएवार्थ इव व्यतिरेकार्थेऽपि सिद्धेः तदसत् आकांक्षानुपपत्तिभ्यां वि
शेषोपस्थापनात् प्राक्दोषसर्पोऽयावतावितानान्वयमुपैति तावत्तमर्थ
मनालंब्य प्रतीतेरपर्यवसानमाकांक्षेत्युच्यते तावानवाधे रत्वापि तस्तात्
तीतोऽपर्यवसिताया कचित्प्रमाणान्तरवाध्यानुपपत्तिः तावतीसीमाव्य
तिरेकिणा तदत्र नगादिघारकपर्यन्तपदीकरणोत्तरभादरणपरमार्थवादिवि

किरणा
६२

6[2]

पर्यंत ज्ञानं पदिनस्यात्क: शब्दार्थो न गगसागरादि सकर्तृकमिति परिहृत्य सामवली
पर्य्यकारकचक्र प्रयोक्तः कर्तृ शब्दवाच्यत्वात् एवं स्वर्गादिकार्यपदी करणे
तत्कालेनयादि शरीराद्युत पदं ज्ञानं कोर्थः स्वर्गादिकार्यवुद्धिमत्पूर्वकमिति
सर्गसंनिहितो हि शरीरेंद्रियविषयग्रामविरहो प्रलयादिनः कालः सर्गादिरि
त्युच्यते तस्माद्विशेषाप्रतीत्या सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानादिह पदार्
धर्मितासाहाय्यात्कार्यत्वाद्वेवनित्यसर्वज्ञकर्तृसिद्धिः इच्छायदयः केचिद
श्रिताः कार्यत्वाद्गुणत्वाद्वेत्यत्र तत्वद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपारतंत्र्यमप्रतीत्य
शब्दार्थो न प्रतीयत इति नास्ति तथाभूयादिशब्दाः दित्याद्युत्तरिकार्याः
दित्यादिविरुद्धापीवापेन तत्प्रातिलेपनीयमेते छादि पदार्थी नामन्वय
प्रमाणांतरवाधपर्यालोचनादनुपपत्तिरित्यन्यदेतादिति अत्राकाशनि

रूपणप्रसंगेन कालदिशोरुपन्यासः आकाशकालदिशामिति पारिभाषिको निमित्तांत
तरेण त्रिस्त्रः संज्ञाः भवंति प्रसंगग्राहिकया आकाशं कालो दिगिति कुतो हेतोरित्यत
आह अपरजात्यभावे सतीति अपरजातीनामाकाशत्वादिजातीनामभावा
दित्यर्थः न देवकृत इत्यत आह एकैकत्वात् व्यक्तिभेदाभावात् नित्यमेकमनेकवृ
त्ति सामान्यमिति लक्षणव्याघातेन स्वरूपव्याघातप्रसंगादिति भावः तथापि
पारिभाषिकत्वमनुपपन्नं अतींद्रियत्वेन स्वरूपानिर्देशादनुपपत्तेः यः शब्दा
श्रयस्तदाकाशमित्येवं शब्दाश्रयत्वमेवोपाधिः स्यात् न शब्दाश्रय
स्योपलक्षणतया तटस्थत्वात् अयमसौ देवदत्त इत्यत्र दंडावत् अन्यथा
शब्दगुणमाकाशमिति सहप्रयोगो न स्यात् यद्येवमाकाशादिशब्देभ्यः
परस्परत्वमलादेः निरर्थकत्वमापद्येतेति चेत् न आकाशस्य स्वरूपमितिव

किरणा
६२
63

दौपचारिकत्वात् व्याकृत्तिपरत्वाद्वेति तस्यस्वरूपास्ति द्वयेद्रव्यत्वव्यवस्थितयेच वली
गुणानाह नवेति तत्रतावत्याकाशकालदिक्षु मध्ये आकाशस्य शब्देतस्य चरू
पसंख्यादिनाच द्रव्यत्वंव्यवस्थाप्यते अरूपितया चक्षुषस्तुत्राप्रवृत्तेः तस्य
चक्षुरयोग्यतामादायैवग्राहकत्वात् अन्यथा आत्मनोपि चाक्षुषत्वप्रसं
गात् कथंतर्हि इहपक्षी नेहपक्षीति प्रत्ययः इति चेत् आलोकमंडलमाश्रि
त्येति ब्रूमः नयापीह लोकोनेहालोक इति कथमिति चेत् तदवयवानाश्रित्ये
तियत्किंचिदेतत् १ कथंभूतः शब्दस्तत्स्वरूपव्यवस्थापक इत्यतआह
शब्दइति तस्पर्शादिविशेषगुणाः प्रत्यक्षत्वेसत्यकारणगुणपूर्वकत्वात्
योपिहि स्पर्शादिविशेषगुणःशब्दाभिधानिसोपिस्थलवीणाशरवाद्या
श्रयाभिधेत् तत्परमाणवाश्रयं अप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् परमाणुगुणा

नाप्रतीन्द्रियत्वात् तथा च स्थूलाश्रयस्य सामान्यवतः कार्यत्वेन सामान्या
दिव्यवच्छेदे स्पर्शरहितत्वं तथा च कार्यद्रव्यत्वव्यावृत्तौ प्रतिनियतेन्द्रिय
ग्राह्यत्वं या च सामान्यगुणत्वकर्मत्वव्यावृत्तौ विशेषगुणत्वस्य पक्षवादिसिद्धं
स्पर्शवद्द्रव्यं प्रति शब्दस्यानुमिति येधुः प्रतिज्ञायते न स्पर्शवद्विशेषगु
णा इति अत्र हेतुरकारणपूर्वकत्वादिति स्पर्शवतां शंखादीनां यावन्निस
मवायिकारणानि तेषां ये गुणाः तदनपेक्षत्वात् ये पुनः स्पर्शवद्विशेषगु
णाः न ते तदनपेक्षाः यथा रूपादयः इति केवलव्यतिरेकी अत्र पीठरपा
कोनानुगमानन्तराद्विशेषगुणो विरोधः परमाणुगुणेष्वतस्यात्रानि
रासार्थमाहमप्रत्यक्षत्वं समानीति हेत्वंतरमाहुः यावद्द्रव्यभावित्वादिति सत
स्येवं व शब्दशंखादिषु निवृत्तेः ये पुनस्ते यावद्विशेषगुणाः न ते कुसमन्तेति व

किरण
६९
65

तैत्रेयथारूपादयः अत्रापि पूर्ववत् अन्यदात्वे सत्येत्यनुषंजनीयं अन्यथापर वली
मात्मगुणै रेव विरोधः यस्मात् सुखादीनामात्मविशेषगुणत्वसिद्धावत्वयो
पिद्धव्यः अतपोत्लर्कं सूचयति आश्रयादन्यत्रोपलब्धेरिति आश्रया
भिमतशंखादेरन्यत्र कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नेनभस्युपलब्धेः यदिहि शंखाद्या
श्रयः शब्दः स्यात्तर्ह्युपलभ्येत कर्णविवरपिधानतद्वसर्वदैवाप्राप्तेः अप्राप्तश्र
स्यग्रहणे सर्वदैव सर्वत्र सर्वैः सर्वशब्दोपलंभप्रसंगः नचशंखपवनयोः प्रा
प्तिरस्ति नचाश्रयानपेक्षाएवगुणाः परेण प्राप्यंते तस्मात् शंखादीनांतिर
स्कृत्वान्यपहायवीचितरंगन्यायेन दूरान्तरे वर्तमानः कर्णशष्कुलीमंतमा
प्रत्या काशादेशं स्थल उपलभ्यते अन्यथात्वनुपलब्धिप्रसंगः ननुवायुगुणोभ
विष्यतीति अत्यपायीदिसुत्ताडितेऽभ्यावहेगमभिघातिमानः पवनोऽति
भ
ष्टु॰ पं॰ १

मितीभविष्यतीत्यभ्युपगमः वदंतिकेचित् वायुरापद्यतेशब्दतामिति न श्रोत्र
स्यप्रतिनियतार्थग्राहकत्वेनबहिरिंद्रियत्वात् बहिरिंद्रियस्यग्राह्यजातीयवि
शेषगुणवत्वानियमात् अन्यथासर्वस्यसर्वार्थत्वेनांधबाधिराद्यभावप्रसं
गः एकस्यसर्वार्थत्वेनशब्दतोपुरूपांतरानुपलंभप्रसंगात् तथाचशब्द
स्यवायवीयत्वेश्रोत्रस्यापिवायवीयत्वप्रसंगात् ततःकिंमितिचेत् एकस्य
स्पर्शशब्दग्राहकत्वेअनेकार्थतयाबाह्यत्वव्याघातः बाह्यत्वेवाअनेकार्थ
त्वानुपपत्तिः वायवीयत्वाविशेषेपित्वक्श्रोत्रयोर्व्यक्तिभेदात्प्रतिनियता
र्थत्वाविरोधइतिचेत् न प्रतिशरीरंघ्राणादीनांव्यक्तिभेदेपिविषयवैचि
त्र्यादर्शनात् अदृष्टवैचित्र्यात्स्वमपिस्यात्कोविरोधःइतिचेत् तर्हिपार्थि
वेकप्रकृतीनामेवादृष्टवैचित्र्यादुत्पादनवैचित्र्यंविषयव्यवस्थायैभविष्य

किरणा
६५

65

वली

तित्वत्तं त्वगिंद्रियसनादीनां श्रवणत्वं न रकल्पनया बाह्यानुसारेणात्र ननु चेति चेन्न
समः समाधिः तस्मा यथोक्तहेतुभ्यां शब्दो न तस्य बाह्येंद्रियग्राह्यगुणः आत्मगु
णो भविष्यतीत्यत आह नात्मगुण इति कुत इत्यत आह बाह्येंद्रियप्रत्यक्ष
त्वादिति मनसोन्यदिंद्रियं बाह्येंद्रियं तत्प्रत्यक्षत्वात् गंधवदित्यत्वयी बा
ह्येंद्रियत्वं श्रोत्रस्य प्रतीतिपत्तविषयत्वात् चक्षुर्वत् आत्मगुणानां वा
ह्येंद्रियेणाग्रहिलमशक्यत्वात् अन्यथा सुखादीनामपि तत्प्रत्यक्षप्रसंगा
त् हेत्वंतरमाह आत्मांतरग्राह्यत्वादिति यत्र स्वः शब्दः श्रूयते अन्य आत्मा
आत्मांतरं तद्ग्राह्यत्वादित्यर्थः वीणाद्याश्रयो हि शब्दः प्रतीयते न तु स्वात्मा
न त्वाध्यायेन श्रोत्रस्यावात तस्मादन्यश्चास्य ग्राहक इति एतदेव कुतः इति चेत्
ग्राहकात्मन्यसमवायात् ग्राहकासमवायात् इदमप्यस्याः सिद्धमत आह
ये त्वात्मगुणाः ग्रहीते से ग्राहकस्य एव घते पृथक्त्वादयः ग्रहस्त्ते शब्दो न ग्राहकस्या ५ पं० २

अहंकारेण विभक्तानां ग्रहणं चेति अहंकारेण विभक्तस्य ग्रहणात् वीणावाद्य
नेवरण्डः पूर्वपक्षेनात्वहंकाराद्यो एवेति कस्याचिन्मतमयः अहंकारेणव्याधिक
रणस्यात्मसमवायिगंधादीनामपि प्रत्यक्षत्वप्रसंगः अन्येत्यात्मांतरग्राह्यत्वा
दित्यनेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वादिति हेत्वर्थं वर्णयंति तन्न संदिग्धासि
द्धेः संतानानुमानेन मूलप्रतिभिज्ञातानेयमदोष इति चेन्न नहि सुखादी
नामप्यनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारणप्रत्यभिज्ञानाविषयत्वाल्लौकांतिको
हेतुः स्यात् आत्मसमवेतस्यैव वीचीतरंगन्यायेन मूलप्रतिभिज्ञातापर
पर्याविदितैवाधकाभावाच्च तस्माद्यथाव्याख्यानमेवास्तु ताद्रिकोलमतसं
विशेषगुण इतिशेषः अथहेतुः श्रोत्रग्राह्यत्वादिति अत्रघ्राणेतिव्यर
पकप्यतस्मात्रं ग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वादित्येवहेतुः गंधवदिति आत्मगुण

किरणा
६६

66

त्वेनशब्दस्यमनसः श्रोत्रस्यचसांकर्यप्रसंगः दिक्कालमनोगुणत्वेचशब्दस्य
विशेषगुणत्वव्याघातः हेत्वंतरमाह विशेषगुणाभावाच्चेति दिक्कालमनसा
स्तीतिव्याकशेषः प्रयोगस्त्वयं शब्दोनदिक्कालमनोगुणः विशेषगुण
त्वाद्रूपवदिति न रूपत्वेनतेषांवत्वव्याघातः धर्मिग्राहकेण प्रमाणेनते
षांविशेषगुणप्रतिषेधादिति ननुपदितामस्य शब्दः पृथिव्यादीनामष्टा
नांगुणानांभवतिमाभूत आकाशंनवस्मस्तीतिकिं प्रमाणमत आह
परिशेषात् गुणोभूत्वाकाशस्याधिगमे लिंगमिति अयमर्थः शब्दस्ताव
द्रव्याश्रितोगुणत्वात् रूपवदिति सामान्यतो द्रव्यसिद्धौ शब्दाश्रयत्वे
नाकाशसंज्ञायांतिवोषेतायांतदाकाशं पृथिव्यादिभ्योभिद्यते शब्दा
श्रयत्वात् यत्पुनः पृथिव्यादिभ्योनाभिद्यतेनासौ शब्दाश्रयः यथापृथिव्या

वली

द्य एवेत्तच्च नायं शब्दाश्रयः तस्मादितरेभ्यो भिद्यते यथा पृथिव्यादिषु
शब्दो न समवेतीति तथोत्काम धस्त्वादिति निरवद्यं सोयं परिशेषो व्यतिरे
कः तदिदमुक्तं कगुणेभ्यो भूत्वेति एवमाकाशस्य स्वरूपे सिद्धे शब्दगुणत्वेन
गुणांतरेभ्यो व्यावृत्तिः शब्दलिंगा विशेषादिति यद्यपि द्रव्यत्वादेव सामान्यतः
संख्यायां सिद्धायामेकत्वमपि सिद्धं नैकत्वमंतरेणासमवायिकारणं
निरपेक्षां द्वित्वादिका सिद्धाति भवितव्यं च तत्र द्वित्वादिना पृथिव्यादीनां द्वा
नां पंचानां तत्रयाणामित्यादि व्यवहारस्यवाच्यकाविना संख्या निमित्तकत्वा
त् कृत्यपात् पृथिव्यादिष्वपि स्यात्तस्मात् तथापि शब्दाश्रयस्य द्रव्य
स्यानेकत्वव्यवच्छेदेन नित्यतामेकत्वं साधयितुमायमारंभः तत्र द्विवैभवे
सति शब्दलिंगमविशेषात् तत्साधयति सर्वेषामेव शब्दानां तदेकाश्रय

किरणा
६७
67

तयैवोपपत्तौ अत्रार्थान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसंगात् अत्रोत्रमवर वली
स्याप्यहेतुत्वावस्य यैवोपपद्यत इति वक्ष्यमाणत्वादिति तदनुविधाना
त्मपत्वं एतदपि एर्वतः द्रव्यत्वेन सामान्यतः परिमाणसिद्धौ सत्यामाह
विभववचनादिति विभुत्वान्महतोनुक्तस्य त्याग्मे त्रिस्त्वेकार वचनात्
विभवो विभुत्वं सर्वैर्मूर्तैर्भिः संयोगः नस्मान्यपरममहत्परिमाण
म परिमितस्य सर्वयोगानुपपत्तेः परममहदिति भावः प्रथमतो निर्देशः अत्र
यद्यपरममहत्तो द्रव्यस्य परिमाणं परिमाणमिति वक्तीत्युक्त्वा साम्ना परममहत्
नाधिकरणस्य हि परममहत्परिमाणमिति स्यात् अत्र विभुत्वस्यकृतः
सिद्धिः स्पर्शशून्यत्वे सति प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वादात्मवत् अन्यथाप
रमाणुत्वे प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वाविरोधात् अवयवित्वे स्पर्शवत्त्वावि

सोऽधस्तात् शब्दकारणवचनात्संयोगविभागौ संयोगविभागौ तु शब्दाच्च
शब्दनिष्पत्तिरिति सूत्रकारवचनात् यद्यपि द्रव्यत्वेनैव संयोगविभागयोः
सिद्धिः तथापि विपक्षे बाधकं कत्तृव्याप्तिमिति उच्यते यदि संयोगविभागौ
मभासि न स्यातां तत्र समवायिकारणाभावे शब्दो नोत्पद्येतेति यद्यपि ध
र्मिग्राहकप्रमाणादेव द्रव्यत्वमस्यासिद्धं तथापि संख्यादिमत्ता गुणोत्तापि
तत्त्वाद्यपि तु शब्दस्येति तदप्याह अनश्रुति गुणवत्त्वोऽप्यद्रव्यत्वे स्पर्श
वत्तत्त्वव्याघातादिति अन्ताधिनत्वाद्रीति आश्रयैकस्वभावत्वादु
त्पत्तेः अन्यथा समवायेन व्यभिचारः आश्रयैकस्वभावस्याप्यद्रव्यत्वे
गुणत्वाद्यापत्तौ स्वयरूपव्याघातादिति यद्यप्येकत्वादेवानित्यत्वा
कार्यत्वे सिद्धे अनित्यत्वे कार्यत्वे च तत्तः एवं पञ्चाज्ञायमानाः शब्दाः

आकाशान्तरे वक्तव्यमेव तस्मादेकत्वादेव पूर्वापरकोटिविकलं नभः तथापि प्रपं वली
चाप्यंश इह समानेति तथा हि न स्यादारंभकं नभ एव तन्नैव तस्यानारंभात्
नापि तन्मात्रं संभवेत् स्यात् नापि विजातीयं पृथिव्यादिकारणगुण
प्रक्रमेण कार्यरूपादिप्रसंगात् नाप्यनादिकालमनंतासिद्धस्पर्शमूर्त्यंत
यात्तेषामनारंभकत्वादिति शब्दाश्रया तथापरपर्यन्तमस्यास्तु संप्रति
तदुपलंभकतया परापर्यन्तमाह सर्वप्राणिनामिति नहि सर्वेषां सर्वशब्दो
पलब्धिः स्यात् तस्य सर्वसाधारणत्वात् व्यापकत्वाद्धेत्यत आह श्रोत्र
भावेनेति ननु किमिदं श्रोत्रं न हि पार्थिवादेर्घ्राणादेरिव शकाशस्यापि
किंचिकार्यमस्तीत्यत आह श्रोत्रं पुनरिति पुनः शब्देन पार्थिवादिकार्ये
भ्यो घ्राणादिभ्यो व्यवच्छिनत्ति श्रवणेकर्णशष्कुल्यौ तयोर्विवरं तत्सं

त्रकोनमोदेशः अव्याप्यवृत्तिसंयोगोपचाराद्देशाव्यपदेशः नन्वसतोऽधि
रस्याप्यस्तीत्यत आह शब्देति शब्देन निमित्तेन विषयतया उपयोगः सु
खदुःखानुभवः तत्राप्रकाभ्यां संपर इकाधर्माधर्माभ्यामुपनिबद्धो विशि
ष्टः त्वर्थः एवंसति विशेष्यसद्भावेपि विशेषणाभावे त्यात्मकस्यचित्
वाधिष्ठेयस्य शरीरस्य सद्भावेप्युपभोगरहित्वाद्दृष्टवैकल्यात्सुखदुःखानुपप
त्यातिरिच्यत आह तस्यचेति उपलक्षणं चैतत्कोणे मलादिना साक्षिरव्याघा
तादपि वाधिष्ठेयं भवति अन्यथा भैषज्यादिप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेरिति
कालतत्त्वमाह कालइति अत्रपरापरेतिभावप्रधानोनिर्देशः प
रत्वापरत्वयोः व्यतिकरः परापरव्यतिकरः दिक्कृताभ्यां परत्वापरत्वा
भ्यां विपरीते परत्वापरत्वे इत्यर्थः परापरव्यतिकरश्चयौगपद्यादि

किरण
६९

५७

प्रत्ययाः श्रोत्रेति समासः तेलिंगानियमस्य शक्तत्वयोक्तः परत्वापरत्वयोस्तत्र वली
त्रिगुणो वद्यन्ते अथ युवस्थविरयोः शरीरे वर्तमानं कालमनुमापयतः
कथं वक्रतरत्नपवनपरिस्पंदादावनैकान्तिकं हि वैरे युवानमवधिं कृत्वा स्थ
परत्वाम् उपपद्यमानमसमवायिकारणं वक्तव्यं तथा दिगिति स्पृष्टे रूपादीनां
च व्यभिचारे तत्पवनपरिस्पंदनादावैयधिकरण्ये तद्वाधि तद्व्यसंयोगो
समवायिकारणमिति विज्ञायते न चाविभक्तो द्रव्यस्य संयोगस्तस्याभ
विष्णुमहति व्यभिचारादिति न द्रव्यविभुस्यात् न चात्माकाशौ तस्या
भविष्णुमहतः विशेषगुणवत्त्वात्स्याधिवादिवदित्याचार्याः अत्रैव
मालोचनीयं पृथिव्यादीनां संयोगस्यान्त्रकत्वे विशेषगुणवत्त्वमत्र
यौजवं रूपादिगति प्राप्तिविरहस्योपाधेः सत्वात् कथं चामतस

स्त्वाद्यभावप्रसंगात् विशेषगुणविरहिणस्तस्याकारणत्वेऽप्याश्रेर
न्यस्य कारणस्याभावात् तस्माद्विशेषगुणवत्त्वाविशेषेपि पार्थिवादी
नामव्यापकत्वात्परत्वाद्यकारणत्वं व्यापकत्वादात्मा कौशेयान्तन्तुना र
णत्वं भविष्यतीति को विरोधः विप्रकृष्टबुद्धिमपेक्ष्यान्यथा न विप्र
कृष्टबुद्धिं निमित्तीकरोति अल्पतरसंयुक्तसंयोगाल्पतया बहुतरतप
नपरिस्पंदान्तरितत्वं च विप्रकर्षः न चैषोऽस्य विरुद्धारीरस्य स्वरूपतः
संभवति तपनसमवेतत्वकर्मणोऽस्य संबंधाभावात् अतोऽयं परेण
संयुक्तसंयुक्तसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या आदित्यगतिरस्यावि
रुद्धा वर्तते न द्रव्यमात्रे न च पार्थिवादित्वे तथाभावविक्रमेति
अप्रामान्यभिचाराच्च अतः सकलमूर्त्तद्रव्यसंयुक्तो न तेन भावितं च

नचाकाशात्मनोनित्याविधौविशेषगुणवत्वात्पृथिव्यादिवदित्याचावली
र्थः नन्वप्रयोजकमेतत् अप्राप्युपाधिकत्वात् अन्यथामनसोऽन
त्याभावप्रसंगात् विशेषगुणराहित्यस्यतस्याकारणत्वेऽप्यपामेरन्य
स्यकारणाभावात् तस्माद्विशेषगुणवत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनामभिव्या
कत्वात्परत्वाधिकारणत्वव्यापकत्वादात्माकाशयोरस्तुकारणत्वंभ
विष्यतीतिकोविरोधः न आकाशस्यस्वप्रत्यासत्तिमात्रेणसंयुक्त
संयुक्तसमवायेनधर्ममन्यत्रसंक्राम-यितुमसामर्थ्यात् तेषांवे
वाएकत्रभयासिनि हस्तायांसर्वशरीरेदुःखाद्युत्पत्तिप्रसंगात् स्व
क्रियावद्भूरिदंडसंयोगस्यापिसंयुक्तसंयुक्तसमवायाविशेषात् का
लस्यतुतत्संभवत्वाददयमदोषः अपसिद्धिदशायांप्रसंगस्याप्यप

कास

कषी

सिद्धेः सिद्धिदशायां च बाधितत्वात् आत्मनोपि द्रव्यांतरधर्मेण द्रव्यांतराछेदापत्तेः
प्रत्यासत्यातिरिक्तविशेषितत्वात् अन्यथा वा वाराणसीस्थेन नीलेन पाटलीपुत्रस्थित
स्फटिकमणेरुपरंजनप्रसंगात् कालस्य तु विप्रकृष्टक्रियोपसंक्रमणशक्ते
त्यैवासिद्धेर्नायं प्रसंग इत्यवदातं तदयं प्रमाणार्थः स्याद्विरोधो परत्वं त्वेपतनप
रिस्पंदविप्रकर्षबुद्धिजन्यं तत्तु विधायित्वात् पटकुविंदवत् नैवं तत्पतनपरिस्पं
दस्य विप्रकर्षशरीरप्रत्यासत्तिमपेक्षते स्वभावतो प्रत्यासन्नत्वे सति तदवच्छे
दकत्वात् पटावच्छेदकमहारजनरागवत् सा च प्रत्यासत्तिर्द्रव्यकृता प्रकारांत
रासंभवे सति प्रत्यासत्तित्वात् पटमहारजनरागप्रत्यासत्तिवत् अन्यथा
प्रत्यासत्यभावे सन्निकर्षविप्रकर्षयोरसंभवादपेक्षणीयानुपपत्तेः परत्वा
द्यनुत्पत्तिप्रसंगेन तद्व्यवहारविलोपप्रसंगात् न च द्रव्यमितरेभ्यो घतेविशीष्टा

भि

परत्वानुमेयत्वात् यत्तु नर्नैतरेभ्योऽभिधत्ते तत्र देवं यथ्याः पृथिव्यादीति एतेनापर वली
त्वलिंगतया व्याख्यातं यौगपद्यमेककालत्वं अयौगपद्यं अनेककालता चिरत्वं
दीर्घकालता आदिग्रहणात् अदीर्घकालता: अत्र कालशब्देन कालोपाधय: सूर्य
गत्यादय उच्यन्ते तेषां प्रत्ययै: कालोऽनुमीयते ननु प्रत्यया: कारणतया वि
षयतया वा कालं अनुरुध्य स्यापपद्येसु: नाद्य: आत्मेन्द्रियाणां तत्कारणत्वात् ए
नाद्वितीयात् तस्यातीन्द्रियतया ऐन्द्रियक प्रत्ययविषयत्वाविरोधादित्यत आ
ह तेषामिति विषयेषु घटपटादिषु युगपद्भवन्ति युगपत्कृवंति युगपद्वर्त्तं
न इत्यादीनां एवं प्रत्ययविलक्षणानां द्रव्यगुणादिप्रत्ययविलक्षणानां द्रव्या
दिप्रत्ययव्यावर्त्तनावप्यनुवर्त्तनात् तदनुवर्त्तनावधित्वेषां व्यावर्त्तनेऽविलक्षणत्वे
न चितिक्षिप्रतानादत्वात्तावत्त्वनिमित्तस्यासंभवात्कालमन्तरेणेति शेषः

एतेयुगपज्जायंते युगपदुत्पद्यंते अवतिष्ठंतेचेत्ययं रीत्यादितासे
कास्मिन्कालेएकस्मात्सूर्यगतौ एकसूर्यादिगतस्याविछिन्नता १ तत्र्यर्थः नचा
प्राप्ताः सूर्यगतयो विषयांतरसंवछेद्रुमस्तेहते नचस्वरूपेणतासां २
प्राप्तिरस्तितस्माद्विशिष्टस्य प्रत्ययान्यथानुपपत्त्याविशेषयोसप्रकंद्र
व्यमुपकल्पेते अन्यथानिमित्तभंतरेण नैमित्तिकस्य प्रत्ययस्यासंभ
वप्रसंगः नचवाच्यसंबंधस्य प्रतीतौ विशिष्टप्रत्ययोविशिष्टप्रत्यये
नैवतत्प्रतीताविति तराश्रयत्वमिति नहिसंबंधोत्राविशेषण
नै
त्राप्तिक्रियासाच प्रतीयेतिसर्वेसूक्ष्म विशेषणासंबंधहि विशिष्ट
धे
प्रतीतौसत्रयौवापयुज्यते नतुस्वज्ञानेन अन्यथासमवायस्याप
त्तौ द्विपत्वानुरणकर्मसामान्यविशिष्टप्रतीतिवैशेषिकनयेदत्तजलांजलि

किरणा
७२

स्यात् परेषामहं शरीरीत्याद्युपहृष्टस्यानियामकस्याप्रतीतेर्विशिष्टप्रत्ययो नस्या वली
न्न तस्माद्विशिष्टप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या विशेषणं संबंधः प्रतीयते ननु
संबंधाप्रतीतेर्विशिष्टप्रतीतिरेव न सिध्यतीतीति स्थितिः यत्साधर्म्यमुक्तंस
वोत्पत्तिमत्तानित्यमित्तकारणत्वानीति तदाह सर्वकार्यमिति उत्पत्तिरात्मला
भः स्थितिर्विनाशात् कुमवत्सहकारिसंबंधः विनाशः प्रध्वंसः एतेषां हेतुः
अत्र प्रमाणमाह तद्व्यपदेशात् तेन कालेनोत्पन्नत्यादीनां व्यपदेशात् अद्योत्प
न्नोऽयं परश्वो वा तिष्ठतीदानीं मा वा भविष्यति अद्य नष्टः श्वः परश्वो वेति व्यपदेशात् पर
प्यावेतत्तत्प्रोक्तमेव व्यवहारान्तरहेतुत्वादलेणेति उत्पन्नं द्रव्यं यावदगुणं उत्प
न्नेऽग्न्यन्तलसंयोगो यावच्छपटः उत्पन्ने कर्मणि यावत्तद्विभागः तावान्काल
लक्षणं अप्येवं सामग्रीकार्यसहितत्वाद्वयारय इति संक्षेपः आज्ञेपद्वमकमेकं निमेष

इत्यादिगगनशास्त्रा— सारेऽप्यग्राह्यं यद्यपि धर्मिग्राहकादेव प्रमाणात्संख्यादयः सिद्धा
स्तथाप्याकाशादिव्यवच्छेदार्थं विशेषगुणरहितत्वमाविष्कर्त्तुं सामान्यगुणान्वा
ह तस्यगुणा इति अत्राप्येकत्वादिसमस्तसंख्यायोगे सिद्धे विशिष्टपरत्वाद्यप
मेयस्य सत्तोऽनेकत्वव्यवच्छेदेन नियतमेकत्वं विवक्षन्नाह — लिंगाविशे
षादिति व्यापकत्वेनैकस्यैव सर्वत्र सूर्यादिगत्युपनायकतया सन्निकृष्ट
विप्रकृष्टबुद्ध्युत्पादने विषयवृत्तिपरत्वापरत्वोत्पत्तौ निमित्तस्योपपत्तेरनेकत्वना
योकल्पनागौरवप्रसंगादित्यर्थः तदुक्तं विधानान्तरूपत्वमित्येतदपि ह
वचित्र कारणे काल इति वचनात् कारणे कालाख्येति सूत्रकारवचना
त्तु परममहत्त्वादिमानास विशिष्टपरत्वाद्यसाधारणकारणद्रव्यविभौ विष
वर्त्तिसूर्यगतपरत्वाद्यु त्पत्तौ सूर्यगत्युपाध्युपनयनाद्यर्थेः परममहत्वा
त्प

किरणा
७३
73

नुपपत्तौ च वैभवानुपपत्तौः कालस्य परम [illegible] हत्त्वासिद्धेरित्यर्थः कारणप
रत्वादिवचनात्संयोगः कारणपरत्वात्कारणापरत्वाच्चपरत्वापरत्वेइति
सत्त्वकारवचनादित्यर्थः कारणंपरत्वादेः कालःप रत्वापरत्वे तदुत्पा
दकौ सत्त्वसंयोगानुपचारात् नाद्विनाशकत्वाद्विभागःतस्य संयोग
स्योत्पन्नस्य [illegible] प्र येविनाशकोविभागः नाद्विनाशादेव सिद्धइत्य
र्थः एतेन धर्मिग्राहकप्रमाणस्य द्रव्यत्वस्य चासुरूपादिपंचकसाध
कस्य सहायास्तर्को दर्शिताः नयाहि एकत्वाभावे द्वित्वाद्यसिद्धिरसम
वायिकारणाभावात् एकपृथक्त्वाभावे एकत्वानुपपत्तिः व्यापकवा
वृत्तेःद्विपृथक्त्वाद्यसिद्धिश्च परममहत्परिमाणाभावे वैभवानुपप
त्ति संयोगासिद्धेः परत्वाद्यसिद्धिः असमवायिनिमित्तयोरभावात्

= सत्या

विभागाभावे कार्यस्य संयोगस्यानित्यत्वप्रसंग इति नस्याकाशवदिति यथा
काशस्य धर्मिग्राहकप्रमाणादेव द्रव्यत्वं सिद्धं गुणवत्त्वादपि सिद्धमिति तथा का
लस्यापि यथाकाशस्यैकत्वादेव नित्यत्वं सिद्धं समानासमानजातीयका
रणाभावादकार्यत्वं यथापि सिद्धमिति तथा कालस्यापीत्यर्थः स्यादेतत् य
द्येकः कालः कथमतीतानागतवर्त्तमानभेदेन व्यवह्रियते नो खलु का
लवादिवद्धर्म्याद्विधातीतादयो व्युपाधिभेदाः संति किंतु त एव भावाः अ
वैवात एव संत् इत्यनंतरगत्याकालेनस्य तु क्रमा एककाललिंगानि अजसामुख्य
यावत्त्यामारम्भ इति सन्निकर्षं प्रागभावमाह क्रियेति व्यापारं स्वाभातिव
त्तिरिति फलसिद्धिं निरोधः इति विनाशं तेन घटस्यैकस्मादागतादिविकं घ
र्मिधर्मभेदादिविधमुक्तं भवति तथाहि भविष्यतीति पद इति पटस्य धर्मिणः

प्रागभावावच्छिन्नताभविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालो भविष्यन् पटं भावयिष्यति वली
कुविंद इत्यत्र धर्मिणो वर्त्तमानत्वेपि पटोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य प्रागभावावच्छिन्ना
कुविंदस्य भविष्यत्ता तदुपलक्षितः कालोपि भविष्यन् एवमुत्पत्स्यते पटः स्मा
रयति पूर्वानुभवानुभूतमर्थं अनुभावयति पूर्वकर्म स्वानुरूपफलमिति
धर्मिणामभावेपि व्यापारस्तत्ता वर्त्तमानता तदुपलक्षितः कालो वर्त्तमानः
अस्ति च प्रागभावविघटते व्योम भवति घट इत्यादौ तु धर्मिसत्त्वेव वर्त्तमानता
तदुपलक्षितः कालोपि वर्त्तमानः एवमभूत्पटो ऽकार्षीत् पटमित्यादौ तु
धर्मिणोवस्थानेपि फलसिद्धौ तदुत्पादनानुकूलव्यापारप्रध्वंसस्यापि
च अतीतत्वं तदुपलक्षितः कालोप्यतीत इत्युच्यते नष्टो घट इत्यादौ तु ध
र्मिस्वरूपनिवृत्तिरेवातीतत्वं तदुपलक्षितः कालोप्यतीत इति नवैषव्य

वहारउपाधिमात्रेणप्रकाशन्ते यदाभासन्तेवर्धैमध्याहृत्तदोत्तरेषु कुतश्चद्
मात्र इत्यादेः संबंधप्रभावात् बोधः संबंधोभविष्यतीचेत् तत्रान्तदर्थं स्वि
वत्वानैमित्तमनुसराम इत्यत्रांविस्तरेण सएकोप्युपाधिभेदादनेकव्यव
हारमात्रानामित्यत्र दृष्टांतमाह मणौवादिति यथास्फटिकादिरेवस्तु
पिनीलपीताद्युपाधिभेदान्नीलपीतइत्यादिव्यवाहृयते तथाकालोमीर
त्यर्थः ननु किं मणोपीतादिव्यवहारवत्कालेतागतादिव्यवहारोभ्रान्तः
इत्यत आह पाचकवदिति नचोपाधि इत्येतावता व्यभ्रान्तोमाभूत् पाच
कादिव्यवहारोपिभ्रान्तः किं त्वनाश्रितस्वादिति न चैवं प्रकृत इत्यर्थः श्री
गुरुपरंपरापरत्वाल्लिंगत्वादिशास्फुटोभाविष्यतीत्याशयेन प्रायवाद्युडपदस्य
एवापरादिप्रत्ययलिंगतामाहदिगिति एतस्वस्फुटयति मूर्तैति म

किरणा
७५

मूर्त्तद्रव्यस्यावधित्वं नास्ति व्यापकत्वात् अत उक्तं मूर्त्तद्रव्यमवधिं कृत्वेति व्या वली
पकत्वादेव तेषां पूर्वापरादिप्रत्ययविषयत्वं नास्तीत्यत उक्तं मूर्त्तेष्विति एव
वैराग्यद्दिगेजेत्यादौ तृतीयाविधानं प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृती
या पूर्वं दिगामित्याद्यर्थे ननु प्रत्ययेन निमित्तेन सिध्यति दिशः कुतः सिद्धिरि
त्यत आह अन्यनिमित्तासंभवात् अन्यथा द्रव्यगुणादीनां व्यभिचारात्
अपम वरमाद्यादित्यसंयोगो यत्र निमित्तं न च तत्रापि द्रव्यान्तरवर्त्तिनो
द्रव्यान्तरेनुपसंक्रान्ताद्विशेषप्रत्ययानुत्पादयितुमीशाते अतो भवितव्यं
परसमवहन्ता द्रव्यान्तरेणेति न चाव्यापकसंबंधमात्रिंत्यसूर्यसंयमाद्विशेष
प्रत्ययानुत्पादयन्ति न चाकाशमात्मा तीत्यामविहनेति एकादेव
त्वापयात् कालोपि भविष्यतीति चेत् न कालस्य क्रियामात्रोपाधिनेवं

धनव्यवहारहेतुत्वात् अन्यथाजगति वर्त्तमानैकत्ववत् प्राच्यादेरेकत्वप्रसं
गात् नचैव अस्माकं प्राच्यां रवान्ये षां प्रतीचीत्वात् नचैवं कालोपि नाहिकालो
न्यधर्म्मोपाधिकं व्यवहारमत्र कुर्व्वाणाः प्रमात्र नियममपेक्षते नेत्यपेक्षत एव
योयत्र दिवसः नत्स्यान्यत्र रात्रित्वात् सत्यं दिग्व्यवहारमंत्तर्भाव्य न नक्रवर्त्त
मानश्च तथा वर्त्तमानस्य सर्वत्र वर्त्तमानत्वात् ननु प्राच्यः सर्वान्प्रति प्रा
चीत्वं तस्मात् विलक्षणो नव्यवहारणं विलक्षणमेवानिमित्तमाकर्षणी
यं उपाधिरेवतत्र्यास्त्विति चेत् न स्वयमियमस्यसाधारणत्वात् कथं
तर्हि व्यवहारवैलक्षण्यं गादिनामपि सम्पतिपियमिति चेत् उपनायकस
भाववैलक्षण्ये नवत्र उपपत्तेः दिशो ग्रयं स्वभावभेदोयत्र प्रमात्र भेदे नैव पर
धर्म्मोपनायकत्वं नत्वयं कालस्यैवस्वभावभेदः । किन्तु कल्पनं इतिचेन्न

दि

किरणा
७६

76

क्रियांप्रत्यक्षत्वस्याऽदर्शनात् अपिच अन्यधर्मस्यान्यत्रोपलब्ध्यादितिकार वली
तस्यस्वभावः अपेवाक्रियामात्रं आघेसर्वधर्माणांसर्वत्रोपसंक्रामयेर
दित्यतिप्रसंगः द्वितीयेसंयोगेपतायकमुत्पन्नकल्पनीयं अन्यथा
प्राप्यादिव्यवहारानुपपत्तिः नचक्रियासंयोगयोरकेजातीयत्वमस्ति
यतोऽन्यत्रोपदधातीत्युपपद्येत तस्मात्क्रियायाःसंक्रांतिरिवरविसंयोगो
पसंक्रांतिरपिनियतस्वभावद्रव्य उपस्थापायतीतिसाधर्म्यं अन्यादिमि
त्तासंभावादिति दिगितरेभ्योभिधत्ते उपाध्युपनयद्वारेणापूर्वापरादिप्र
त्ययहेतुत्वात् यत्तुवृत्तादितरेभ्योनाभिधत्ते यथापृथिव्यादिति तुणाता
ह तस्यास्तीति अत्रापिसंख्यादीनां धर्मिया लक्षणमागादेवसिद्धौ द्रव्यत्वा
द्या विशेषगुणाववछेदार्थं तर्हिन्द्रस्य चयतिकालवदेतोसिद्धाः इति यथाका

ललिंगाविशेषादेकत्वं सिद्धं तथा दिग्लिंगाविशेषादेकत्वं यथा तदन्ताद्वि
भक्तानास्त्यपृथक्त्वं कालेन तथा दिश्यपि यथा कारणे काल इति वचनात् काले
परममहत्त्वं तथा दिश्यपि यथा कारणपरत्वादिकृतनात्काले संयोगस्त
था दिश्यपि यथा चूतच्छिन्नाघाकत्वाद्विभागस्तथा दिश्यपि इत्यर्थः य
थैवैदिककर्मं प्रदेशाद्दिश इति प्रसिद्धिरत आह दिग्लिंगेति अंजसा अस्य
यथार्थत्वा इति परमार्थिभिः सर्गादिभवैर्महर्षिभिः प्राग्दिक्षादिविधाः संज्ञाः कृ
ताः किमर्थं कृताः इत्यत आह लोकव्यवहारार्थं प्राचीनप्रवणो वैश्वदेवेन
यजेत न प्रतीचीनाग्रशिराः स्वपितीति श्रौतो व्यवहारः आयुष्यं प्रा
ङ्मुखो भुङ्क्ते इत्यादिस्मृतिः दक्षिणेन याहीत्यादिलौकिकस्तदर्थं कृताः कि
ताः किं पारिभाषिकाः नेत्याह अन्वर्थाः अनुगतार्थाः केषां भगवतः

किरण
७७

सवितृयैस्संयोगविशेषास्तेषां कथंभूतस्यसवितुर्मेरुंप्रदक्षिणमावर्त्तिनः बली
स्य परितोभ्रमतः पुनः केषांअत्यर्थीइत्यत आह लोकपालपरिगृहीत
दिक्प्रदेशानां लोकपालाइन्द्रादयः कथंताः सवितृसंयोगविशेषा
नुगमेनदशविधाःसंज्ञाइत्यतआह प्राच्यादिभेदेन तथाहि प्रथम
मस्यामंचतिसवितेति प्राची अवागस्यामंचतीति अवाची प्रतीपम
स्यामंचतीति प्रतीची उदगस्यामंचतीति उदीची एवंप्रागवाचीअवा
क्प्रतीची प्रत्यगुदीची उदक्प्राची सर्वापेक्षयायतःप्रदेशविशेषासाधस्ता
त्पृथिव्यपेक्षयायतोनततत्राशिरसाऽजुष्टे तत्तोभक्तयोपचारेणदशादि
शः सिद्धाइत्येकतावरोधइत्यर्थः कैर्लोकपालपरिग्रहनिबंधनाभिः
सहभक्त्याविंशतिर्दिशःस्युरित्यतआहतासामेवेति येवास्माकंप्राचीसैवमाहें

श्री· निमित्तमात्रं म्रियते तेन नैमित्तिकमित्यर्थः उपलक्षणं चैतत् पूर्वापरादि
संज्ञाश्चापि तत्समानार्थाः तन्नुमित्त्वार्थप्रतीतिः तथा दक्षादिश्च इति उद्दिष्टक
मानुसारेण लक्षणानन्तरं आत्मलक्षणमाह आत्मत्वेति आत्मत्वेनाभि
सामान्यविशेषः नेदमितिसंबंधादात्मेतरेभ्यो भिद्यते इति पूर्वविधाख्यानं
ननु यद्यपि न शरीराद्व्यतिरिक्तमात्मानमुपलभामहे गौरोऽहं स्थूलोऽहं ब्राह्म
णोऽहं मानुषोऽहं गच्छाम्यहं तिष्ठाम्यहं जातोऽहं पितुः पुत्रः पिता पुत्रस्य पितृ
त्वाज्ज्येष्ठस्य कनीयान् कनीयसो ज्यायानिति त्रिगुणकर्मसामान्यसामान्यविशे
षजात्याद्यधिकरणमात्मानं च तु शरादिनैव सर्वः प्रत्येति तत्त्वरूपविभुमच
लमनंतमजमसर्वमेव परमात्मानं कश्चित्स्वप्नेप्यनुभवतीत्याशंक्याह सिद्धम
स्मतत्र यथा प्रसिद्धाश्रयं प्रत्ययं तद्यौदितागतार्थं तथाप्यहं जानेऽस्मि अहं

किरण
७८
78
घु

मुक्त इति ज्ञानाद्यधिकरणतया मनसात्मानुभूयत एवं अहंकारस्य शरीरादिविष वली
यत्वं चाग्रेनिषेत्स्यात इत्यभिप्रायः तस्याप्यात्मत्वं स्वरूपासिद्धं परमात्म
नोऽप्रतीतेः व्यक्तिभेदास्तित्वेऽसामान्यविशेषासिद्धिरित्यत आह तस्येति
सौक्ष्म्यमिन्द्रियग्रहणायोग्यताविरहः तस्मादप्रत्यक्षत्वे तस्य करणैः श्रो
त्रादिभिः सम्यगधिगमः क्रियते ननु करणान्यप्रत्यक्षाणि यत आह शा
ब्दाद्युपलब्ध्यनुमितेः शब्दाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वात् छिदि
क्रियावत् इत्यनुमितेः कथं पुनः करणैरात्मा समधिगम्यत इत्यत आ
ह वास्यादीनामिति अनेन व्याप्तिर्दर्शिता प्रयोगस्त्वेवं श्रोत्रादीनि
कर्तृव्यापार्याणि करणत्वात् वासीवत् करणत्वं चामीषां धर्मिग्राहक
प्रमाणसिद्धं ननु कस्यचित् करणस्य वास्यादेः पाण्यादिकरणप्रयोज्यत्वं
दर्शने ॥ पं-१०

धियश्चानस्वंकरणं करणप्रयोज्यमनवस्थाप्रसंगात् न चाकस्यचित्
करणस्यकर्तृप्रयोज्यत्वेऽपि न सर्वत्र चाभविष्यतीत्यत्र कोविरोधः उच्य
ते कारकेषु समानजातीयकारकापेक्षा नियमो नेष्यते अनवस्थाप्रसं
गात् विजातीयकारकापेक्षानियमस्त्विष्यत एव अन्यथा तल्लक्षणव्या
घातात् चक्रादीनां केनापेक्षत्वेन तत्साध्यक्रियाप्रतिसंधानानुपपत्ति
प्रसंगात् न स्याद्योसोऽश्रोत्रादीनामकोऽधिष्ठातास्त्यात्मेति प्रमाणायां
तस्माह चक्षुरादिष्विति श्रासि ज्ञानेनासाधको ज्ञातानात्मनुमीयते न धाः
या हि ज्ञानत्वाविदाश्रितं कार्यत्वात् गंधादिवत् कार्यत्वमेषामस्त्वाभा
वित्वे लक्षणमत्यन्तसिद्धं कार्यस्याप्यनाश्रितत्वे समवायिकारणाभाव
तो इतरयोरपिव्याप्तत्वेरकारणकत्वप्रसंगः न चापि शरीरेन्द्रियमनसां

किरणा
७९
71

मन्यतरस्मिन्नाश्रितं भविष्यतीत्यतस्माह न शरीरेन्द्रियमनस्सु चैतन्यमित्यग्रे वली
भविष्यति कुतः मूर्त्तत्वात् मूर्त्तत्व प्रापकत्वपैवृत्तेयां सिद्धत्वादित्यर्थः
एतदेव दर्शयति न शरीरस्य चैतन्यं न शरीरं चैतन्याश्रयमित्यर्थः
घटादिवत् मूर्त्तकार्यत्वादिति मूर्त्तत्वात्कार्यत्वाच्चेत्यर्थः अत्यपा
उक्तमर्थं विशेषणेन हेतुः स्यात् नन्वु चैतन्याश्रयत्वे कार्यत्वस्य मूर्त्तत्व भू
स्य वा को विरोधः अत आह मूर्त्ते चासंभवादिति यदि हि शरीरविशेष
गुणश्चैतन्यं भवेत् रूपादिवद्यावद्द्रव्यभावि भवेत् चकारो यावत्पृथि
व्यादिव्यक्ति भवेत् पृथिव्यादि शरीरविशेषगुणस्य यावद्द्रव्यभा
वित्वनियमात् पृथिव्यादिचतुष्टयविशेषगुणस्य चैवावत् पृथिव्या
दिव्यक्तिभावित्वात् अत्राप्यनियमे को विरोध इति चेत् शरीरस्य

त्र

कार्यत्वयोस्मृतेः प्रागनुभवाभावेन संस्काराभावात् स्मरणमनुसंधा
नानुपपत्तिरित्येतत्तर्कं प्रदर्शनार्थमेव कार्यत्वस्योपादानमित्य
वधानत्वं नेन्द्रियाणां चैतन्यमित्यनुवर्त्तते अतः करणाभावात्कुण
पादिवदितिशेषः उपहतेष्वपीति अनुभवानुविधायितया तावदनु
भवकार्या स्मृतिः सोपि यदन्तरा किंचिदन्ति स्थापनादध्यात् चिरध्व
स्तानस्मृतिं जनयेत् अनुत्पन्नविनष्टयस्तुयोरविशेषात् अति
प्रिश्रयमप्याद्यनः स्वसमानाश्रयमेवादधीत तत्राप्यतेत्याति
प्रसंगः तस्मात्स्मृतिसंस्कारानुभवाः समानाश्रया इति नियमः ॥
तथा चेन्द्रियेषु चैतन्याश्रयेषु सत्सु क्रियमाणेषु तेषामुपघाते २ स्मं
घादिभिः दृष्टानुभूतानां रूपादीनामस्मरणप्रसंगात् घटादीनां विषया

किरण
८.

नांकरणानां च कुठारादीनां न चैतन्ये जीवन्नविरहो हेतुः तत्राप्याध्यात्मि
कवायुविरहः तत्तत्रापि वा सघात्तप संहाराभावः तत्रापि तत्स्यादेरभा
वः अत्रापि तर्कं सूचयति विषयासान्निध्ये चेति यदि हि विषयाणां
तयोरस्तत्र नोषाम सान्निध्यं संपत्तिर्न स्यात् असान्निध्यं नाश हेतुको दृष्टव्यः
न ह्यसत्यनुभवितरि स्मरणमुपपद्यते कारणाभावादिति भावः अ
नुभवस्य च स्थाने स्मृतिरेवानुस्मृतिरुच्यते अस्तु तर्हि किमयं त्वात्म
विषयत्वादस्मत्याद्यमनसश्चेतन्यमनेनाप्यहत्वापि मनसो ह्रीति अत्र
यमभिसंवोधिः तामप्र यतनयामतामभियमा न कर्तृ स्यात् तत्कर
णस्य तेष्वां च युगपदनेक विषयसान्निध्ये वनेक चक्षुरादिकरणा
धिष्ठानेत्वपापद्यते कान्यालोचनानि अस्मवेकाक्षस्मृतीरादभेते

वली

नेन

80

त्रा

नाहि करणवत्कर्तृत्वं धर्मोपि देकदेकामेव क्रियामभिनिर्वर्त्तयति तथा
त्वेवोक्ता संगोनस्यात् कारणानां तदरोपेक्षायां चसंज्ञाभेदमात्रं अत्र पक्ष
त्वात् तयैवतदनुमाने ज्ञानायोग्यपतयातदनुमानासूत्र इतिसिद्धं ह्स्वचयक
रणाभावाद्योतीसिद्धे चेतत्वाभ्यायकर्तृरिकरणंमन्तोनुमीयते तथा २
च धर्मियाह्यप्रमाणवाधइत्यर्थः दिक्कालाकाशानां च प्रसक्तिरे
वनास्ति तेषांवुध्याश्रयत्वप्रतिपत्तेपरोक्षवाद्यादिभिरूपपन्नत्वात्
ध्यां कृतः पारिशे [illegible] प्रसक्तप्रतिषेधेन्यत्राप्रसंगात् शिष्यमाणे तथा २ ण =
ज्ञानकार्यत्वात् पृथिव्याद्यसमवायित्वे सतिकार्यत्वादित्यर्थः
तदप्रयोगः ज्ञानंपृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितं तद्वाश्रित
त्वेसतिकार्यत्वात् यन्नेवं पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं न भवति २

तदनाश्रितत्वेन तत्कार्यं न भवति यथा गंधादिरिति केवलव्यतिरेकी स्यादेत
त् आत्मत्वहेतुसिद्ध्यर्थं परमात्मप्रसाधनात्पर्यं खल्वयमारंभः यथा परपरात्मापरो
क्षः न यातबुद्धिरपि पुरादेव तथा च किं केन साधनम् इत्याशंक्याह शरीर
मवाप्तिनीस्यामिति विग्रहस्याभिषेकेत्यस्याविवरणं प्रयत्नवानिति सं
योगी इति शेषः लिंगमाह प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिति विग्रहस्यानित्यचिन्त्य
र्थः अनयोः प्रत्येकमेव लिंगत्वात् क्रियामात्रस्यानैकांतिकत्वमाशं
क्याह हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यामिति हितं सुखसाधनं अहितं दुःख
साधनं तयोर्यथासंख्यं प्राप्तिपरिहारयोर्योग्याभ्यामिति योग्यग्रहणं
क्वचिद्दैवात् सायासंभवेन प्राप्तिपरिहारयोरसिद्धावपि चेष्टात्वस्य प्रयोजकत्व
मादर्शयितुं एवंभूते च प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रायेण शरीरं तदेव पवत्समवायि

क्ली

त्मा इति शरीरसमवायितीच्छा इति स्वरूपमुक्तं यथाचलत्वादीनामपि
शरीरत्वं तथोक्तमेवाधत्तात् वक्ष्यते च अत्र दृष्टान्तः रथकर्मणि सार
थिवदिति अत्र प्रयोगः विवादाध्यासितं शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं हित
प्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वात् अहितप्राप्तिपरिहारक्रियावत्त्वात् रथव
त् विपक्षे प्रयत्नवद्व्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसंगः तत्कार्यत्वादि
ति बाधकं प्राणादिभिश्चेति अनेन प्राणापाननिमेषोमेषोन्मेष
जीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो
लिंगानीति सूत्रं संगृहीतं कथमिति केन प्रकारेणात्राव्याप्तिग्राहे
त्यर्थः उत्तरं शरीरेति लिंगत्वमभिव्यक्तं विकृतेति शरीरपरि
गृहीतः समीरणः अंतरं चारी मनः सहचर इति यावत् तस्मिन्विकृतानंख

णं= द्द

भावसिद्धात्तिर्यग्गमनादन्यादृशं कर्मोर्ध्वाधोगमनादिलक्षणं तद्दर्शनादित्यावली
प्रियाः एवं प्रमाणमुक्त्वा भस्त्राध्मापयितृवेति दृष्टान्तः प्रयोगस्त्वेवं जीव
च्छरीरस्थो ऽप्रयत्नवदधिष्ठितसम्बद्धत्वाभावे सति विक्रियावान् पवनः
प्रयत्नात् भस्त्रादिवत् अपवायासौ रोवायुर्भक्तप्रयत्नवत्संयोगितः अ
सति सम्बद्धत्वे विकृतक्रियावायुत्वात् भस्त्रवायुवत् लिंगान्तरं विवृणोति तिर्यक्तिमे
चेति अविपक्ष्मणोः संयोगहेतुः कर्माभिमुखः विभागहेतुरुन्मेषः तेनापि
प्रयत्नवाननुमीयते तच्चेन्नाडीविकारजन्तिनेत्रनयनस्पन्देनानैकान्तिक
मत आह नियतेनेति नियमेन यावदग्निमेषोन्मेषकर्म प्रयत्नवदन्वयव्यति
रेकाभ्यां विधापि दृष्टं तादृशेनेत्यर्थः अथ किमिदं तादृशत्वं इच्छापूर्वकत्व
मितिचेत् न स्यात्प्रसिद्धतया साध्यत्वात् हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्यत्व

स्याविवक्षितत्वात् विवक्षितत्वे वा इष्टप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामेव गतार्थत्वा
त् सत्यं प्रपंचार्थमुपन्यासः अत्रापि प्रयोगः जीवच्छरीरं प्रय
त्नवदधिष्ठितं विशिष्टनिमेषोन्मेषक्रियावत्त्वात् दारुयंत्रवत् विशिष्ट
त्वात् निमेषोन्मेषकर्म प्रयत्नात्स्वकार्यविशिष्टनिमेषोन्मेषकर्मत्वात् दारुयंत्रनिमे
षोन्मेषकर्मवत् जीवनलिंगकमनुमानमाह देहस्येति वृद्धिरवयवोपचयः भग्न
क्षतयोर्विरूढिता विश्लिष्टयोरस्थिपर्वमांसभागयोः संरोहणं संघट्टनं तयोर्
निमित्ततया धिष्ठाता नुमीयते शरीरावयवानां वृद्धिभग्नक्षतसंरोहणे
प्रयत्नवन्निमित्तके वृद्धित्वात् संरोहणत्वाच्च गृहकुड्यवृद्धिवत्संरोह
णवच्चेति सूत्रे च जीवनशब्दः जीवनकार्यवृद्धिसंरोहणे लक्षयतीति अ
थवा तदाहि स्वकर्मोपार्जितशरीरावच्छिन्नेनात्मना मनःसंयोगो जीवनमि

त्ति क्वचित्संरोहणादि पदं स्यात्तेनाहारोपात्तमलोत्सर्गो गृह एवेत्यर्थः अर्थाद्धि
जीवच्छरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितं अभिमानं ति मलोपादानोत्सर्गवत्वा
त् यंत्रे धारागृहवदिति तच्चेतच्छलादिना दर्शितं व्याख्यानैकान्तं तत्रा
पि भोक्तृविशेषाधिष्ठानत्वस्य सूत्वात् लिंगान्तरमाह अभिमतेति
अभिमतविषयरूपादिलक्षणेकरणचक्रादितेन संबंधः संयोगः त
स्यानिमित्तकारणं यत्कर्म तेनात्मानुमीयते गृहकोणे व्यवस्थितो
गृहकोणव्यवस्थितः तमेव तु कण्टकादि पदपदिलकस्य जंतुकुलिकस्य गोरको
दरकोवालाकर वेति प्रयमभिप्रायः प्रयत्नवतो योगपद्यात्मलता
वत्रि तिष्ठति शरीरकमेकमणुगतिमवेतीति सिद्धं तत्पदलयित्वेदमुच्यते मूलः
प्रयत्नवदधिष्ठितगृहत्वादिकरणान्तराभावे सातिमत्वात् दारकप्रे:

रितपेलकवदिति अदृष्टोपसंग्रहः देवतत्वाक्रियास्यादिति चेन्न क्वचिदे
वमपि यद्यप्येवमप्यव्यासिद्धिः तथाप्यभिमतेऽसादिनाऽदृष्टानुविधा
यितः कर्मणो लिंगत्वेनाविवक्षितत्वात्समयवत्तदधिष्ठानासिद्धिः यद्यपि
ज्ञाताविषयः इच्छाया विषयी क्रियते इच्छाविषयश्च प्रयत्नविषयः स्यात्
मनस्त्वतीन्द्रियसद्भावात्तं कल्प्यमेव भविष्यतीति चेन्न तथापि स्पर्शनेन्द्रिये
णारसमलधातुदोषवहनानाजीवमनोवन्नाडीनामुपलंभात् न ह्येवकराधि
ष्ठायत्नो अन्नवि प्रकर्षेण तदपि व्याकृत इत्युच्यते अदृष्टस्य नियाम
कत्वाद्युक्तमेव तदानन्तरस्य ह नाहिज्वलाद्यभ्यवहरणहेतवोऽमलाद्य
सर्जहेतवो नाडः चक्षापोपलम्भेन न वा नत्वाद्विषयः प्रयत्नः सामा
धाभ्यासवासनावशादृदृष्टविशेषानियतस्पर्शनमेव प्रत्यक्षं तत्र

कारणमेषितव्यं तथाप्रवृत्तेपीति इंद्रियांतरप्रकारं विकरोतीति नयने वली
ति नयनस्य चक्षुषो विषयः चिरं विल्वादिरूपं तस्यालोचनं ग्रहणं
तस्यानंतरं रसनस्यानुस्मृतिः तदुत्तरं व्याप्तिस्मृतिस्तदनंतरं तस्यावि
धरसानुमानमित्यनेन क्रमेणेंद्रियांतरस्य रसनस्य विकारो दंतोद
कसंप्लवलक्षणः तद्दर्शना उभयदस्यपन्नुभीयते उभाभ्यामुभयं दृष्टं
प्रालंमस्येत्युभयदर्शी अनेकगवादानानगतिप्रेक्षकवदिति दृष्टां
तः प्रयोगस्तु नयनादींद्रियमचेतनं तन्नियतविषयत्वात् गवादावत्
यद्वा चेतनतो नियतविषयेभ्यो भिघते प्रतिसंधातृत्वात् प्राकप्रत्य
गावादादर्शिवदिति अन्यथा अन्येन दृष्टस्यान्येतो स्मरणप्रति
संधानानुपपत्तेरच्छानुपपत्तेर्विकारानुपपत्तिः कारणाभावादिति नं

नुमस्त्वादि प्रयत्नवानधिष्ठाता शरीर्युपलब्धः तथापि सिद्धदृष्टान्तबले विग्रहस्य
पि तथाभूत एवाधिष्ठातानुमातुमुचितः अनवस्थाभयान्नैवमिति चेत्
तर्हि विग्रह एव प्रयत्नवानस्तु हतं ततोऽप्यधिकेनाधिष्ठात्रेति न प्रतिसंधा
तृतयाभावात् शरीरस्य च भेदेनाश्याभावानुपपत्तिः भूतत्वकार्यत्वादि
ना च प्रागेव तस्य चैतन्यप्रतिषेधात् प्रतिषेधस्य प्रामाण्याच्चेति एवं का
र्येण कारणमनुमाय गुणेन गुणिनमनुमिमीते सुखेनेति तथाहि सुखाद
यो द्रव्याश्रिताः गुणत्वात् रूपवदिति प्रयोगः अनाश्रितत्वे द्रव्यादन्यत्रा
श्रितत्वे वा गुणत्वव्याघातः सिद्धं च गुणत्वमेषां कार्यत्वे सत्यव्यापकत्वे स
ति चैकेन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत् कार्यस्य द्रव्यत्वे सति निरवयवत्वा
भूतत्वव्याघातः कर्मत्वे संयोगविभागानपेक्षकारणत्वप्रसंगात् सामा

किरण
८५
85

स्यादित्वे स्वज्ञाण व्याघातादित्याद्युपलक्ष्कीडाहलीयाः भवत्त्वमीषां गुणत्वात्
द्रव्याश्रितत्वं तत्र यापि शरीराश्रितत्वं इन्द्रियाश्रितत्वं वा भविष्यतीत्यत्र आह नैवे
ति कस्मादिति शिष्यस्याकाङ्क्षायां हेतुमाह अहंकारैकैक वाक्यसम्भावात्
सामानाधिकरण्येनानुभवाविरोधादित्यर्थः यो हं सुखसाधनं स्त्र
चन्दनादिकमुपलभ्य तदुपादित्सुः प्रयतमानः तदुपादानवान् सोऽहं सुखी
यो हं दुःखसाधनं साहि कण्टकादि उपलभ्य परिहृतवान् सोऽहं दुःखी यो
हं दुःखं वा सुखं वा नानुभूतवानस्मि सोऽहं तत्साधनमिदानीमुपलभ्यादास्मि द्वे
षि वा प्रिवेत्यनेन केवलमवाप्तिसंधीयमानाः स्वात्मने गुणाः सुखादयोऽनु
भूयन्ते इदं च प्रतिसंधीयमानत्वमसमीचीनं अन्यक्त्रा प्रयत्नवाविरोधाता
चैत्रस्य मैत्रदृष्टार्थे प्रतिसंधानादर्शनात् तथा च शरीरेन्द्रियादिगुणत्वे

बली

पिण्डत्वहं परिणतिभेदेन भिन्नत्वात् न कुणपानामशरीराणां प्रतिसंधानप्रसंगा
त् भिन्नाश्रयाणामपि प्रतिसंधाने चैत्रमैत्रगुणानामपि प्रतिसंधा
नापत्तिः ननु प्रागीदृग्गुणस्यापि प्रतिसंधीयत एव नेदृशतया योऽहं गौरः
स्थूलो ह्रस्वश्चासं सोऽहमिदानीं श्यामः कृशो दीर्घ इति न तस्य भ्रान्तत्वा
त् तेनापि प्रतिसंधानं भ्रान्तं भवितीति किं नः छिन्नमिति चेत् न स्म
रणभ्रान्तत्वात् अन्यथा दृष्टस्यान्येन स्मरणात् अन्यस्यापि प्रसंगः
तस्मात्प्रतिसंधानं देहाद्भिन्नत्वेऽसिद्धे तदधिकरणत्वे च सुखादीना
मनुमीयमाने प्रयोगः सुखादयो न शरीरादिगुणाः अहंकारेण सामाना
धिकरणत्वात् स्मृतिवदिति स्यादेतत् प्रतिसंधानबलेन स्मृतिविषयो
देहो घनाधिकरणमसिद्धम् देहादीनामभेदेन प्रतिसंधानं स्मर्तुश्चास

मार्यत्वात् सुखादयस्तु गौरत्वादिवद्देहधर्मा एव भ्रांतिवशादहंकार
समानाधिकरणतया प्रतिसंधास्यंत इति चेत् न ज्ञानेनाभिन्नाधिक
रणानां कार्यकारणभावनियमानुपपत्तेः न ह्यन्यात्मन्योऽज्ञातान्यत्र
स्मृतिरन्यः प्रयत्न इति संभवति न पाल्लिवाभ्येत्र इच्छति चैत्रो वितरिजे
न्नोपनेन तस्मादेकाधिकरणपन्नेवाभीष्या कार्यकारणभावविपन्ना
त्यप्याति हेत्वंतरमाह प्रदेशवृत्तित्वादिति देहाद्यव्यापकत्वादित्य
र्थः प्रयोगस्तु सुखादयोऽस्पर्शवद्विशेषगुणाः तदव्यापकत्वा
त् येपुनस्तद्विशेषगुणा नते तदव्यापकाः यथा रूपादय इति व्यतिरे
की यद्वा संयोगवदित्यन्वयः हेत्वंतरमाह स्वपात्रपृक्षभावित्वादि
ति सत्येवस्पर्शवति द्रव्ये निवर्तमानत्वादित्यर्थः येपुनः स्पर्शवद्विशे

परगुणाः ते यावद्द्रव्यभाविनो भवन्ति यथा रूपादय इति व्यतिरेकी संयोगवदि
तिदृर्वैवधात्ययः अनयोस्तर्कः यदि रूपादयः स्पर्शादिविशेषगुणाः भवेयुः
आनियतबुद्धिका न भवेयुः नियामकाभावात् विषयविषयीभावस्य
नियामकत्वे चैतस्य बुद्ध्यामेव विषयविषयीभावस्य समवेतत्वरूपत्वात् [illegible] दन्तप्रसं कत्या=
गादिति स्यादेतत् तथापि ताभ्यां रूपाभ्यामिन्द्रियगुणत्वमनुमीयतां
निषिद्धं शब्देन व्यभिचारात् न हि शब्दो यावद्द्रव्यं भवति नापि श्रो
त्रं व्याप्य वर्तते निमित्ताभिन्नरूपेतत्संनिधिमपेक्ष्योत्पत्तेः अन्यथा
शब्दः प्रतीच्यां शब्द इति प्रत्यक्षानुत्पत्तेरित्याशंक्य हेत्वंतरमाह
बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वादिति मानसप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः न शरीरेन्द्रिय
गुणाः इच्छादयः मानसप्रत्यक्षत्वात् बुद्धिवत् ज्ञानवैयाधिकरण्येन वा

किरणा
८७

मीयात्वेन प्रत्यक्षत्वप्रसंगः तथापि वा प्रत्यक्षत्वे चैत्रेण मैत्रसमवेतानां वली
मिष्वाहीनामनुपलंभापत्तिः शरीरादीगुणानामस्मीयाचक्षुरादिग्राह्यत्वे
ग्रंधादिभिरनुपलंभप्रसंगः मनोग्राह्यत्वे वा तद्धर्माणामधर्मादीनामपि
रूपाद्युपलंभापत्तिः इंद्रियसामर्थ्यनियमाद्रूपरसादिवदिंद्रियमोभवासि
ष्यतीति चेत् न मनसः सर्वविषयत्वात् नियतवाह्यविषयत्वे मनसस्त
त्वाघातात् अहं युवा कार्शीयान् सुखी दुःखी वा स्फनि सुखो वायुकर
णेकदुरटाति मनो मे दुःखितं मनो मे हृष्टः पादे मे सुखं शिरसि वेदनेत्यादि
दिप्रत्ययात् शरीरेंद्रियगुणत्वमभीवाधांकितामिति तदेवप्रतीतिषि प्रमत्व
गुणत्वे त्वशंकैव नास्तीत्युपदर्शितवान् संप्रति दृष्टहेतुत्वाविष्कादीनां रप
कर्मण्यासारापिवादित्यादिषु दृष्टांतेषु विप्रोषा विरोधाभासं परिहरायदृष्ट

प्रत्यक्षासिद्धं पृथिव्याद्यतिरिक्तं स्वात्मानमेव दृष्टान्ततयिष्याम इत्यभिप्रा
यं प्रत्यक्षमाह तथाहं शब्देनेति शब्दाः शब्देन प्रत्ययरूपलक्षणः
ति यथा परमात्माभिधीयते तथा प्रत्यक्षेणाप्यहं प्रत्ययेन स्वात्मा
विषयीक्रियत इत्यर्थः न ह्ययं अहं प्रत्ययो लिंगजः शब्दो वा तदनुसंधा
नमन्तरेणैव जायमानत्वात् ननु पृथिव्यादिविषय एवायमहं प्रत्ययो
भविष्यतीत्याशंक्य तत्रैवमाह पृथिव्यादिशब्दव्यतिरेकादिति पृथि
व्यादिरूपप्रत्ययवैयधिकरण्यादित्यर्थः यद्यहं प्रत्ययः पृथिव्या
दि भवेत् स्वतंत्रं पार्थिवीत्थं अहमाप इत्याद्याकारो भवेत् इत्यादिप्रत्य
यवत् न चैवं स्यादेतत् सामान्यतो मा भूत् विशेषतस्तु भविष्य
ति यथा काश्चित्पार्थिवो गोघटादिः सर्वः तथा तथा काश्चित्पार्थिवोऽहं

किरण
८८
88

मैत्रश्रुतिकोविरोधः न अहंकारस्यप्रतिसंधानत्वेविषयत्वात् शरीरस्य वली
पलभेदेनाप्रतिसंधानत्वादित्युक्तत्वात् ननुमूलपरमाणवः स्थिरत्वात्प्रति
संधानत्वेनाहंकारविषयाभविष्यंतीतिचेन्न तेषामतीन्द्रियत्वा
त् अपिचशरीरगोचरत्वेतस्यवाह्येन्द्रियजन्यत्वमापद्येत तेषांचक्षु
रादिव्यापारापगमेऽप्यहंप्रत्ययोनस्यात् मानसत्वेशरीरस्यतद्गुणानां
तगौरत्वादीनामानसत्वप्रसंगः नहिनिर्गुणंद्रव्यमुपलभ्यतेतस्यावा
धर्मिणामहंप्रत्ययवत्तद्रूपादिप्रत्ययापत्तेः रितितस्मान्न मार्थिनः सामान्य
तोविशेषतश्चसकलप्राणिव्यापिप्रत्ययव्यतिरेकादहंप्रत्ययस्तद्व्यतिरिक्त
द्रव्यमालंबते तस्याचावेष्टदहंतोहंत्वनामात्मकार्यत्वेपरत्रापितत्तस्मात्सि
द्धिः रथवदित्यादौमघ्छरीरवादिनांदिवपरिणामेनोदाहरणस्यानिरूपद्रवत्वा

२

६
वा

दितिसर्वमवदातं तदेतदेनाशीकोरुपहस्यते बुद्धिर्हि कार्यस्य यदुपादानका
रणं तदभावाभावविवक्षितः सदेवतदेवान्तरं क्षणिकत्वादीनां गुणानामाश्र
येष्वपि तदपि प्रक्रियामात्रं क्षणिकत्वासिद्धावस्य यदपदार्थीकिंचास्य
वालुकालत्वात् तथाहि यत्सत् तत् क्षणिकं यथा घटः संश्चावि
वादयः क्षणिका इति शब्दादिरिति हि सत्त्वं तावद्यासिद्धलक्षणं तेनाव
श्यं क्रियाकारित्वं वोऽर्थस्याविवक्षितं तेन भावानां स्वरूपं व्याप्त
चक्रमयौगपद्याभ्यां नहि क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः शक्तिमपि
श्रावनते व्याघातस्योद्भूतत्वात् न तत्क्रमवृत्तिविरोधदेवाक्रमानु
पगमात् नाक्रमवृत्तिविरोधदेवक्रमाभ्युपगमात् अन्तमुप
गमे च प्रतिक्षेपो व्याहन्यतेति तौ च क्रमाक्रमौ स्थिरे संभवतः ताव

किरणा
९९
पर
87

र्थक्रियामपितत्तोव्यावृत्तयत्तः वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकालेहि अतीताना
गतयोरप्यर्थक्रिययोः समर्थत्वेतयोरपिकरणप्रसंगात् असमर्थत्वेन
पूर्वाकालयोरप्यकरणापत्तेः समर्थोप्यपेक्षणीयाससन्निधेर्नकरोतितत्स
न्निधेःकरोतीतिचेत् अथकिमर्थंसहकारिणामपेक्षाकिंस्वरूपलाभा
र्थमुतोपकारार्थमाहोस्विदाकार्यार्थमितिप्रथमः विरूपस्यस्वकारणाधी
नत्वात्तस्यस्वारूढवीसिद्धत्वात् नद्वितीयः स्वयंसामर्थ्ये असामर्थ्ये
वातस्यानुपयोगात् सामर्थ्येहिस्वयमेवकार्यंकुर्यात्ताकिंतेन असामर्थ्येन
उपकारसहस्रेणापिनकुर्यात् तथाकिंतेन अप्रवनतृतीयः उपका
रवत्सहकारिणामप्यनुपयोगादिति अनेकाधीनस्वभावत्वयाकार्य
मेवापेक्ष्यतइतिचेत् न तस्यास्वतंत्रत्वात् स्वातंत्र्येवाकार्यत्वव्या

वली

घातात्र तद्धितत्तस्य कालेपिस्यात्तंस्मादेवनभवेदिति अथवाकेयमपे
क्षितानामाकिं तैःसहकारीत्वन्वयः पर्यवसन्नः स्वभावभेदः अथवाते
र्विनानकरोतीतिव्यतिरेकनिष्ठंस्वरूपमेव अहोस्वित्तेरुपकृतः करो
तीत्युपकारभेदः न प्रथमः स्वभावस्यैतावत्त्वस्यात् नघस्य सह
कारिव्यावृत्तौ स्वभावव्यावृत्तिः ननुयत एव सहकारिव्यावृत्तौ अस्य
स्वभावोनव्यावर्त्तते अत एव तैर्विनानकरोति कार्यरणोहितैःसहै
वकरोतीतिस्वभावं जह्यात् सतोहिस्वभावभेदः सहकारिसाहित्ये
सा कार्यकरणं प्रतियतः सहकारिणां न जह्यात् अस्तु तेयला
यमानानपिगलोपाश्रयेव चाक्रान्तयेत अन्यथास्वभावहानि
प्रसंगात् अत एव नाद्वितीयः अकर्तृस्वभावापरावृत्तेः अपत

किरणा
९

७०

धिरणाकर्त्तृस्वभावः स्यात् कालांतरेपि स्वभाववशादुपसर्पितोपि सहका
रिणः परानुपघ्नन् कुर्यात् नाधिरणाकर्तृशीलाः खल्वयमिति अपसहर
कारिणुसत्वकर्तृस्वभावः नाधिरहेत्वकर्तृरूप इत्यभिप्रायः विरुद्ध
धर्म्माध्यासस्तर्हि भावं भिंद्यात् नचायं कालभेदेन परिहर्त्तव्यः धर्मि
णोनतिरेकात् व्यतिरेकेवास्योदासीन्यापत्तेः तथाहि सामर्थ्या
सामर्थ्याभ्यामन्योधर्मीस्वरूपेणनकिंचिदेवस्यात् उपकारपदलब्ध
त्वेकाऽरवात्तवस्थाउस्यन्नूयोपत्त्यासस्यापितयोग्यः तथाह्यपके
रोपि कर्त्तव्ये सहकार्यंतरापेक्षायां उपकारपरंपरापातः इतिएका उपका
रेणाप्युपकर्तव्य इति तत्परंपरापातः इत्यपरा कर्त्तव्यस्यचोपकार
स्य धर्म्मभेदे धर्म्मीवक्रियेत भिन्नेन धर्म्मिणः किमायात् नह्यन्यास्मि

वली

नजाते नष्टे क आत्मस्य स्वरूपं किंचिद्भवत्यति प्रसंगात् अपत्नेनापि
तस्य किंचिदुपकारांतरमाधेयमिति त्वतीयानस्था स्यादेतत् त्व
णिकोपि भावः किं निरपेक्षः सापेक्षो वा केवलात्संवत्सरस्सहस्रेणापि
कार्यानुपपत्तेः नाद्वितीय अनुपकारापेक्षायामति प्रसंगात् उपका
रपक्षे च नवस्थानादिति तथाप्युज्ञास्तुंजो यतो वीजमपि पवत
पापस्त्वेजाकुरान् करोमीति पक्षे किं पेतेवस्वभावेनांकुरं करोतीति न
तैवच यवतादीनत्पेतवा न प्रथमः कार्याणामभेदप्रसंगात् न
द्वितीयः एकस्यापि क्षणिकस्य स्वभावभेदापत्तेरिति तदिदमभि
हितो आसन्न साहित्यकरणलक्षणायां घपेक्षाणिकस्य पेक्षता
देवसमर्थस्य सहकार्यव्यभिचारात् कोन्यथा नुनिरपेक्षत्वमेव तोष

किरणा
९१

91

नान्तस्यासत्त्वात् सहकार्यानुपकार्यत्वाच्च स्थिरस्तत्स्वभावस्तैर्विनाप्यस्ती
तिसमर्थः किं न कुर्यादिति विशेषः एकस्यैवानेककार्यकारिस्वभा
वस्य स्वकारणादुत्पत्तेः कार्यभेदेन स्वभावभेदापादनस्यापि हूयति
रस्तत्वात् न च स्थैर्ये यौगपद्यन्यायः संभवति नह्युत्पत्तेरनंतरमेव ताव
त्कार्यकरणप्रसंगात् नैवं तस्य तत्स्वभाव[illegible]दिति एतेनैकजाती
यनेकदेशताप्रसंगात्पि निरस्तो वेदितव्यो तस्मात् क्रमयौगपद्ययो
र्व्यापकयोर्व्यावृत्तिरक्षणिकाद्भावान्निवर्त्तमानार्थक्रिया क्षणिके विश्रा
म्यतीति प्रतिबंधसिद्धिः अन्वयेन वा यद्विरुद्धधर्माध्यासितं तन्ना
ना यथा शीतोष्णे कालभेदेन विरुद्धधर्माध्यासश्चाविवादास्पदीभूते
भावः न चायमसिद्धः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसंगतद्विपर्ययाभ्यां सि

वली

त्वा=

ध्व॰पं.९

द्धत्वात् तथाहि यद्यदा यद्जननसमर्थं तत्तदा करोत्येव यथा सामग्री
स्वकार्यं समर्थश्चायं भावो वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीतानाः
गतयोरप्यर्थक्रिययोरिति प्रसंगः स्वभावहेतुः सामर्थ्यमात्रानुवंधित्वा
दर्थक्रियाकारित्वस्य यद्यदा यन्न करोति न तत्तदा तत्र समर्थं यथाशि
लाशकलमंकुरे न करोति चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकालेऽतीता
नागते अप्यर्थक्रिये इति व्यापकानुपलब्धिः प्रसंगविपर्ययइति अत्र
संक्षेपतः किंचिदुच्यते सत्वं तावदसिद्धव्याप्तिकत्वाव्याप्यत्वासिद्ध
प्रसिद्धधर्मभेदस्यावं संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वयासंदिग्धानैकांति
कमनैकान्तिकप्रभेदो वा बुद्धस्य नहि ऊर्ध्वरूपत्वादेप धर्मोत्पत्त्यंतर
कारित्वादिधाव्द वाच्याद् न्या दृष्टांसामर्थ्यमेपदाय प्रसंगाद्यवकाशः
ध्रुतयासंभृतस्य संदिग्धे न घेतत्तबभावस्य प्रत्यक्षमानं वा संभवति

मत्

किरणा
८२

१२

सहकारिषु सत्सु करोति तैर्विना न करोतीत्यन्वयमस्य स्वभावो दर्शनात् बलो
त्तिक्रमेणाभ्युपगम्यते अविरोधात् उभयवादिसिद्धत्वाच्च न्वयाव्यत
दवश्याभ्युपगमनीयं नाणिकोपि हि भावः कुर्वद्रूपः सहकारिभिः सहै
व करोतीति नियमतः स्वभावः अन्यथा सहकारिणामसहकारित्वप्रसं
गात् न तेनान्वयनियमे तैर्विना न करोतीति व्यतिरेकोप्यवर्जनी
यः अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरस्य नियमस्यान्यतरस्या सिद्धिनान्तरी
यकत्वादिति बौद्धस्यतेः न च्याचतैर्विना कुत्रस्य कारणमापद्यमान
मापादकमेव व्याहन्तीति नत्व प्रोक्तं नैः करोतीति स्वभावाभ्युपगमे२ सहैव
सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गलेपाशेन बध्वाकृ
ष्यानयेदिति सत्यमुक्तमानान्मानमवीदृषमाणेन तत्त्व प्रलापितं२
न च्यापि व्यतिरेकानियमे सहकारिणः स्वकारणादापततीति वाच्यं

१८६

नकुर्यात् तैर्विनानकरोतीत्यपमस्यस्वभावः अपत्तैः सहैवकारोतीत्य
पमस्यस्वभावः एवंतर्हिविरोधः स्यात् स्यादेतत् स्वकारणधीन
सन्निधयः सहकारिणस्तेषामुपनयनापनयोरयमतीश्वरः पशुपतिर्विधे
नन्तदुच्यते यदिकारिणोनस्युः नकुर्यादितिनन्तैस्तदानीसंतीति
तैर्विनासमर्थोनास्यस्वभावइतिचेत् नत्वस्माकमप्येवमस्ति स्वकारणा
धीनसंनिधीनां सहकारिणामुपनयापनययोरयमीश्वरएवपशुपति
र्विधेतन्नच्यते यदिसहकारिणः स्युः कुर्यात् नन्तैस्तदानीसंती
ति स्यादेतत् तैः सहैवकरोतीति तैर्विनानकरोतीति स्वपमस्यस्व
भावइत्यावयोः समोभ्युपगमः किंत्वयंविशेषः तैः सहैवकरोतीत्यप
मस्यस्वभावः सपश्चादस्तिनवा प्रथममेवपश्चादपिकुर्यात् द्वितीयेत्वस
त्तयापातइति अपत्तवापिमतेतैः सहकुर्वन्नोपीपोयस्यस्वभावस्तै

र्विनातत्करोतीति सपद्यत्ति तदा न कुर्यादेव नास्ति चेन्न व्यतिरेकव्यावृत्ता
वन्वयव्यावृत्तिरिति स्वरूपहानिप्रसंगः स्वरूपमसत्त्वैवतो विनाभावमात्रं
तु नास्त्येवेति चेन्न ममापि उत्तरकालं सत्स्वरूपमास्ति तत्सा हि तत्र मात्रं ना
स्तीति समः समाधिः नेत्स्मात्सहकार्यन्वयव्यतिरेकोपलब्धितत्त्वमप्येतत्तं च
कार्येण स्वरूपमेव सम्भावात्तान्योहयोमेव सामर्थ्यपदार्थः नत्वेव सहकार्य
न्वयमपेक्ष्य कुर्वदिति व्याप्ते न व्यतिरेकमपेक्ष्य चाकुर्वदिति युक्तमस्
त्य स्थायसः अस्ति वा समर्थो समर्थस्वभावः न चापि शालिपाकपत्त इव का
लभेदेनाविरोधान्न असिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः कथं यदापि हि शालिपाको
भावः स्वकालस्य एकामपि कार्यविदर्थक्रियां करोति तदा तामेवार्थक्रि
यां कालान्तरेऽपि किन्न करोतीति परिभावय असत्त्वादिति चेन्न किम
वासत्त्वेन नाहि सत्त्वप्रयुक्तकारणं नचासति देशान्तरेऽपि कुर्यात् न

स्यादनन्तकालेपि देशो वा तस्य वा माभूत् यदि समर्थस्तदा कुर्यादेव अत एव
स्वप्रांतिकं विज्ञानं प्रहायांतरितमपि सुषुप्तस्य जागराद्यं ज्ञानमुत्पाद
यतीति प्रज्ञाकरः असामर्थ्यादेव न करोतीति चेत् स्थिरस्याप्येवमे
वादोस्तु असत्त्वमेवासामर्थ्यमिति चेत्, न उक्तोत्तरत्वात्
सामर्थ्यं स्वकालस्य एव तदा तामेवार्थक्रियां कुर्वाणोग्नीर्वा राशा
पितापि नापाययितुं शक्नोति किं पुनस्तत्त्वानुत्पन्नमपीडाजनितत्वविकृत
विकोपशमात्रेण असामर्थ्यं तदापि न कुर्यात् किंच यस्य मतेऽस
त्वमाधिकं नास्ति किंतु तत्स्वभावः तदा कथं तौ विरुद्धधर्माध्यासः
एकस्याविधित्विषधस्वभावत्वानुपपत्तेः कानुपपत्तिः सांप्रतं यद
यमस्ति कालांतरे च नास्तीति चेत् सामर्थ्यासामर्थ्ययोरप्येवम
स्तु प्रथमसमर्थस्याप्यसमर्थस्य वा पश्चात्स्वभावविपर्ययः कृतस्त्रापाद

किरणा
६४

९४

इति चेन्न प्रथमं सतो ऽसतो वा पश्चात्स्वभावविपर्ययकृत आगत इति तुल्यो ऽनुयो वली
गः। न चायं स्वभावविपर्ययः किंतु स्वदेशकालसंबन्ध एवान्यदेशकालयोः सत्त्व
व्यवहारकारी स्वकारणादेवायात इति चेन्न समवायितामपि क्रियां प्रति
इदानीं संप्रत्युत्पन्नस्य इति स्वकारणादेवायात इति तुल्यं न समवा
याम पि क्रियायां तेन तदवकाशमानीतान्यदेशित्वस्वभावात्तु यमाद्युक्षयोर्दृष्टे
नयोः सामान्यः अन्यदानुत्पन्नकर्त्तव्ये वा निदानिकपदे अन्यदा वर्त्तते
स्थिरपद इति विशेषः। न चान्यदान्यकरणानरन्तकारणयोः कश्चिद्वि
रोधो भेदश्च भेदव्याप्तौ क्रियाभेदनियमबुद्ध्युपपत्तेः। तस्माद्देशकालविषय
भेदेन करणाकरणसामर्थ्यासामर्थ्यविरुद्धधर्मसंभव इत्यन्यत्वं स्यादविरु एव
द्धधर्मो ऽनुसर्त्तव्यः। स पर्वतो ऽस्ति वनवन्नवाणवदनवधेरपि गतादेरप
भेदो ऽनुसर्त्तव्य इति रहस्यं। विस्तरस्त्वात्मतत्त्वविवेके न्यायकुसुमाञ्जलौ

वा अत्र फलसाधियां सुलभ इति एवं स्थैर्यसिद्धेन बुद्धिवृत्तिरूपादानां गुणत्वा
त् न च गुणगुणिनोर्भेदः विरुद्धधर्माध्यासादिति संतोषपत्तः साच सुख
स्यादेतत् नात्मनः सुखादय एवात्मनो गुणाः तैरेव गुणत्वानुमानं तत्वतः
न त्वेवं बुद्ध्यादीनाम गुणत्वे अन्यगुणत्वे वा कश्चिल्लिंगवेत् सुखादी
नामप्यन्यगुणत्व नासिद्धमेतत् संयोगाद्यभावे तेषां तद्गुणत्वाकादाचि
त्कत्वानुपपत्तेरित्याशंक्याह तस्य गुणा इति तेषामप्यत्वासिद्धत्वेपि
गौरवात् सूत्रकारानुमतिमाह आत्मलिंगाधिकार इति प्राणादिसू
त्रे बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ताः सिद्धाः यद्यपि बुद्धिस्तत्रैकं तरवेण नास्ति तथा
पि सुखादय एव स्वकारणार्जितपाता मासादिपंक्ति ना ह्यत्यसम्भवेन तेष
प बुद्ध्यात्मस्य सुखादिकमुत्पद्यते इंद्रियान्तरगम्यात्वे देवदत्तोचंद
नस्पर्शमनुभवति यज्ञदत्तस्य सुखमुत्पद्यते इंद्रियान्तरविकाराद्यो

किरणा
८५
95
(कारण
ना

भयदर्शित्वं विवक्षितं अक्षिगुरणत्वमात्मनो दर्शितमस्तीति भावः धर्मा
धर्मो वात्मान्तरगुणत्वात्मकरणवचनादिति विहितनिषिद्धाचरणे
न धर्माधर्मो जायेते चिरध्वस्तस्य कर्मणः कालान्तरभाविफलहेतु
त्वानुपपत्तेः नौ भवेजायेतामित्यपेक्षायां स्वकारणपक्षे आत्मा
न्तरगुणत्वात्मान्तरगुणत्वादिति अस्यार्थः अन्यसमवेता
भ्यां धर्माधर्माभ्यामन्यस्य स्वसंयोगानुपपत्तेः उत्पत्तौ वा लक्षणहानिरक
ताभ्यागमप्रसंगात् न चान्यसमवेतत्वेपि तत्कृतत्वेन नियमोस्त
विष्यतीतिवाच्यं कृषिविभागादिष्वपि प्रसंगात् इष्टप्रयोजनतामेव
तत्त्वेपि तयोस्तत्कर्तृत्वात् तर्हि इष्टसाधनतया तत्कर्तृत्वं कर्मणातिव
नेति तदपं प्रमाणार्थः स्वेदजादिशरीरगुणप्रेरितं तत्कार्यत्वात् उ
पगृहीतास्त्वशरीरावयवः कार्यत्वविशेषात् तद्भोगसाधनत्वात् गृह

वली

दिवदिति जातेष्टिपितृयज्ञाभ्यामपि पुत्रपितृगामिफलसिद्धिः) त
दाश्रया पूर्वजनन कृतैर्वेत्यव्यभिचारः अन्यकृतेन च कर्मणान्यस्य र
तेष्टुर्वेत्स्यातीरितिवृषास्यसिद्धं अर त्विगादिवदिति नदेवं धर्माध
र्मौ वात्मगुणौ मूर्तेरनुमतौ संस्कारे तु दनुमतिमाह संस्कारः स्मृत्युत्प
त्ताविति अनेनात्ममनःसंयोगात्संस्कारात् स्मृतिरिति सूत्रं स्मा
रयति न चान्यत्र संस्कारेणान्यत्र स्मृतिः एवं दत्तेनानुभूतेऽर्थे यज्ञद
त्तस्मरणप्रसंगात् अतोऽनुभवसमानाश्रयसंस्कारः सिद्धः इत्यर्थः एवं
स्यावचनात्मसंख्येति नानात्मातो व्यवस्थातः इति सूत्रं दर्शितं द्रव्य
त्वेन सामान्यतः संख्यायां सिद्धायां किं पृथिव्यादिवत् बहुत्वं उताकाश
वदेकत्वमेवेत्यतो नानात्वे दर्शितिनानात्वरीपकन्तपावकत्वसंख्या दर्शित
इत्यर्थः अपकोपव्यवस्थानियमः प्रथमतात्ववत्कात्वित्संसरति

कश्चिदपवृक्त इति यद्येक एवा परमात्मा मुक्तः प्रह्लादो वापवृक्त इति को परः संसरे
त न चैयतावता कालेन नापवृक्तो एवं कश्चित् न स्यात् नापवृज्येत इव
न ह्येतावतो संसारे पल्लवत्वं न ददृशे तीति संभवति न च बंधमोक्षावेकस्य २
संभवतः विरोधात् अपराच व्यवस्था कश्चिदीश्वरः कश्चिदनीश्वर इति
न चैश्वरी जगति नास्ति तद्भावे फलस्य कृतत्वात् नाप्यस्मदादयः २
स्वात्मा निर्वर्तकत्वं वा पद्धूनि उपदेशाद्यपेक्षत्वादिच्छाविघाताश्चेति
व्यवस्थात्वर्थ व्यवस्था कश्चिद्दुःखी कश्चित्सुखीत्यादौ पि सुखदुःखे स्यातां
कोदोषः नैवम्: एकस्य सुखदुःखे न संभवतः किं त्वयो हि देवदत्तः सु
खी सोहं यत्र देवदत्तो दुःखीति प्रतिसंधानं स्यादिति भ्रमः अप्रतिसंधान
मपि शरीरभेदेनोपपद्यते जन्मांतरसुखादिवदिति चेत् न तत्र संस्का
रस्यासत्वादभिन्नवा पत्तुज्ञवाधात उपपत्तेः न चैवमिहापि स्यादिति

ननु पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्यादिवत् शरीरभेदे नैकस्य ^ पं. ५

यज्ञदत्तवद्देवदत्तेनाप्यप्रतिसंधानप्रसंगात् अविद्यावाधात् आत्म
त्मनोपि दुःखादयोप्यात्मीयत्वेन प्रतीयेरन् इति चेन्न न यज्ञदत्त
देवदत्तेनात्मीयत्वयाप्यप्रतिपत्तिप्रसंगात् परमात्मविदुषेप्यपरस्य दु
दुःखस्यात्मीयत्वयाप्रतिसंधानापत्तेश्च एतेन जीवात्मनतात्मीय
व्यवस्था न तु परब्रह्मण इति निरस्तं यतो व्यवस्थातत एवात्मानस्तेत्व
तोपि नात्मप्रतिस्थितेः परब्रह्मणि चैवं परादत्वास्मिन् प्रमाणाभावात्॥
एकात्म्यश्रुतिविरोधप्रसंग इति नास्ति मुमुक्षूणां सर्वं विहाय स्वात्मप्रति
पत्तिर्भवितव्यं न त्वेक एवात्मेत्यवधीदिति पृथक्त्वमप्यत एवेति य
तःसंख्यानत्वासिद्धावन्तः पृथक्त्वमपि संख्यानुविधानात्तस्येत्यर्थः
द्रव्यत्वेन परिमाणयोगेऽस्त्याह नष्याचात्मेति वचनादिति विभवात्

महान्नाकाशस्तथाचात्मेति सूत्रं स्मारयति विभुत्वाद्यथाकाशो मह
हान् तथावत् एवं विभवादात्मा महानित्यर्थः विभुत्वमेव तस्य कुत
इति चेत् तत्कार्यस्य ज्ञानसुखादेः सर्वत्र दर्शनात् शरीरस्य गत्यैव
तदुपपन्नमिति चेन्न अमूर्तत्वात् एतदपि कुत इति चेत् परमा
णुत्वे मप्रत्यक्षत्वाप्रसंगात् मध्यदागुणानधिकरणत्वप्रसंगात्
सावयवित्वे चानित्यत्वप्रसंगात् अनादिमत्तया वीतरागजन्मापत्ते
श्चेति एवं सर्वंकारानुमतिप्रदर्शनछलेन बुद्ध्यादिषु परिमाणं तेष
षु प्रमाणमाशीतम् संघाति संयोगविभागवानात्मा द्रव्यत्वात् पृथिवी
वदिति प्रमाणस्य तर्कमाह सन्निकर्षजत्वादिति सहकार्यन्तरानप
पेक्षस्यात्मनः सुखादिकारणत्वे तेषां सततोत्पत्तिप्रसंगात् निमित्त

मात्रापेक्षित्वेऽपि सर्वत्रोत्पत्तिप्रसंगात् तथा च शरीरावच्छेदेन त
दुत्पत्तिनियमो न स्यात् शरीरएतन्मात्रावच्छेदस्य संयोगादन्यस्या
नुपपत्तेः एवं मतः संयोगोऽसमवायिकारणत्वेन व्याख्यातः अ
दृष्टवदात्मसंयोगश्च ज्वलनपवनादिक्रियाकारणत्वेन वा द्रव्या
न्तरविशेषकत्वाद्विभाग इति यथात्मातिविभागो न स्यात् उ
त्पत्तावपि संयोगो न स्यात् [illegible] उभयत्राप्यसंभवादिभावः [illegible] म
नस्त्वाभिसंबंधस्यात इति मतस्त्वं नाम सात्म्यविशेषः तदभिसंबंध
न्मत इतरेभ्योऽभिधान इत्यर्थः ननु मत एवास्ति [illegible]तो मतस्त्वमि
त्यत आह सत्यपीति यथास्मिन् सत्यपि कदाचिन्न भवति तत्तस्मा
दतिरिक्तापेक्षं यथा सत्यपि तन्त्वादिसान्निध्ये कदाचिदभवन् पटः।

किरणा
९८

त्तदतिरिक्तं कं विदापेक्षः सत्यपिचात्मेंद्रियार्थसन्निकर्षेकदाचि
ज्ज्ञानादिकंभवतीन तस्मात्तदतिरिक्तापेक्षम् यच्चतदपेक्षणीयं
तदेवमनः इत्यर्थः अपेक्षणीयांतराभावेसत्तत्कार्योत्पादक
संयोगाः व्यासंगेचेन्न लक्षणीयं तत्पाचकाचिद्योग प पाभिमानः
शातपत्रपत्रशत व्यतिभेदवद्दाशुभावादुत्तरीयाः अदृष्टमपेक्षणीयम
विषयतीति चेन्न न तदितरकार्यकचक्रसाकल्येनदसानिधानानुपपत्तेः
तयसानिधेन्तदितरस्यानुपपत्तिः लिंगांतरमाह श्रोत्रादिति स्पर्शवच्छ
रीरावच्छिन्नात्मसंयुक्तद्रव्यसाधारणकार्यत्वेसति अविशेषगुणत्वात्
रूपादिज्ञानवत् यत्तद्रव्यंतन्मनः श्रोत्रादिष्वेव्यतरत्तभविष्यतीति
चेन्नैवमत उक्तं श्रोत्राद्यपारइति अन्यथाऽसमवायिकारणाभावे

तदनुत्पादप्रसंगात् विषयाविप्रकर्षाच्चेत्तत्र व्यापारः परमोऽलन्तरणी
यालिंगान्तरमाह वा ह्येंद्रियेति सुखाद्युपलब्धिः इंद्रियसाध्या साक्षा
त्कारित्वा रूपाद्युपलब्धिवत् श्रोत्रादिकमेव तत्साधनं भविष्यतीत्य
त उक्तं बाह्येंद्रियैरगृहीतेति यदि बाह्येंद्रियैः श्रोत्रादिभिः सुखाद्युपग्र
हः स्यात् अंधबधिरादिभिर्नोपलभ्येरन्नित्यर्थः सुखादिना बुद्धे
रन्यत्वं तु सुखस्य संवेद्यत्वं च वदता एवं सिद्धे मनसि व्यक्तिभेदसि
द्धो सत्यां तत्पतत्कार्यं न या मनस्त्वापि सिद्ध्यति इत्यभिप्रायवान् तस्य
गुणानाह तस्येति यद्यपि द्रू— प्रादेसंख्यादिपंचकं सिद्धं तथापि
स्वकारणे माति प्रदर्शनव्याजेन विशेषविवक्षयाह प्रयत्नेति अणुत्वं
त्वाहि मनः— बहुत्वमप्यसिद्धं इत्यथा एकस्मिन्नेकत्र वर्तमाने शरीरा

किरणा
९९

नरे तत्कार्यंज्ञानादिकं तस्मात् अतो बहुत्वे सत्येकस्मिन्नपि शरीरे तैर्वर
युगपत् ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगस्तदवस्थः तद्वरमेकमेवास्तु तदस्तित्व
स्याशंकासद्भावक्षत्तोक्ता प्रयत्नद तायौगपद्यादिकं मनः इति एकैकस्मि
न्शरीरे एकैकमेव मनः प्रयत्नायौगपद्यात् ज्ञानायौगपद्याच्च अ
णुशरीरमेकत्वमप्यनुमातव्यमित्यर्थः पृथक्त्वमप्यत एव सं
ख्यानुधाना देवेत्यर्थः तदभाववचनादणुपरिमाणं तदभावा
दणुमन इति सूत्रकारवचनात् नष्टत्वेन द्वैतविंत्तिं वैभवं परास्यत्ति
नैन विभवाभावादित्यर्थः विभवाभावे ज्ञानायौगपद्यात् विभ
वे ह्येकेंद्रियग्राह्येष्विवनानेंद्रियग्राह्येष्वपि रूपादयो विषयाः सकृदेव
ज्ञायेरन्न कारणयौगपद्या ॥ एतेन स्पर्शाद्युपवादयः परेषां विर

मूर्त्त हेतवः कालात्ययापदिष्टा वेदितव्याः यद्येवमणुमनःकर्मत
र्हि धृतिशिविकाबालामापि गृहगाद्यपादिशरीरारम्भकत्वप्रसङ्गो वृत्तिनाप
सर्पणादिचेष्टाविशेषाः तथा विभुनैकेनानेकाधिष्ठानसम्भव इ
ति चेन्न तत्कारणम् पूर्वापेक्षप्रयत्नवाश्यान्कर्मोपपद्यते ततः क
रणावयवादेवोत्तिनाकेवित्त अपसर्पणोपसर्पणवचनात्संयोगावि
भागाविति अपसर्पणमुपसर्पणमथाशितपीतसंयोगाः कार्यान्
तरसंयोगाश्च इत्येकादिना शरीरसवकारवचनात् अपसर्पणम्
वशरीरविभागहेतुमनःकर्म उपसर्पणमन्यशरीरप्राप्तिहेतुर्म
नः कर्म ततः संयोगविभागौ सिद्धौ अन्यथा त इत्यन्यथान्यभा
वानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः स्यादेतत् मनसोऽतीन्द्रियत्वात्

परापरव्यवहारयोगात् प्रयत्नस्येच्छोपग्रहणाच्च क्रियोपपत्तौ परत्वापरत्वे
गा च स्युपगमो नित्वीज इत्यत आह मूर्त्तत्वादिति मूर्त्तत्वस्य तैः सहस्व
भावतः संबंधस्तेनतेनुमातव्याः नाहि प्रात्यक्षिक एव संव्यवहारविष
यः इत्यस्मायनुमितेव स्मादेतद् व्यवहारप्रसंगात् नाप्यदृष्टाद्युपग्रहेण
क्रियोत्पत्तौ वेगोनुस्यात् ज्वलनपवनादौ तदेनैव प्रसंगात् तिभावेः
स्यादेतत् मूर्त्तत्वात् द्रव्यारंभकत्वं मनसः किं न स्यादित्यत आह स्पर्श
स्पर्शत्वादिति न हि मूर्त्तत्वस्य द्रव्यारंभकत्वेन सह स्वाभाविकः संबंधो
विपर्यये वा बाधकाभावात् स्पर्शवत्त्व द्रव्यारंभकत्वे प्रयोजकं द्रव्यान्तरा
रंभे स्पर्शवत्तया प्रमाणाभावात् अनुपभोग्यत्वप्रसंगाच्च तदीयकार्या
न्तरस्याप्यभाव इति न च मूर्त्तत्वेन स्पर्शोनुमातव्यः नाद्विरहेरणचा

व

वली

द्वि

मूर्तत्वं मूर्तत्वस्यस्पर्शविरहे विरोधाभावात् विभवाभावस्यपरममह
त्वेनसहाविरोधादित्याह क्रियावत्त्वमित्यन्ये जैमिन इति प्रकम्पादिक्रिया
वत्वेनावैभवं उपपादित्स्यादेतत् कारणत्वेनमनसःसर्वज्ञातृत्वप्रति
षिद्धं नतदनुपपत्त्यानकारणत्वेज्ञातृत्वयोर्विरोधाभावात् प्रयो
क्तृप्रयोज्ययोःकम्पमेकत्वमितिचेत् तथापिभेदोस्तु कुतस्तथास
त्वमतआह साक्षरणोपि तथाचेत्यभिप्रायेणप्रवृत्तिनिवृत्तीन
स्यातांप्रवृत्ताभिप्रायाविरोधेनप्रवृत्तिनिवृत्तीस्यातामितिभावः
यद्येवम् तत्रक्रियादिगुणानःस्वरूपतश्चानुपरापेक्षतानतोद्रव्यत्वादत
आहकरण भावाद्यापि तथापिमूर्तस्पर्शवेगादिगुणादे --- स्यात्
त्वस्याद्रव्यत्वमापत्तिस्यात् मूर्तत्वसमानाधिकरणस्यद्रव्यत्व

स्यविशेषगुणव्याहतत्वादत आह गुणवत्त्वं द्रव्यमिति ॥ अविभक्तमू-
र्त्तयोरपि गुणवत्त्वाद्विशेषगुणरहितस्यापि द्रव्यत्वाविरोध इत्यर्थः ॥
तथापि गुरुत्वद्रवत्वस्थितिस्थापकाभावे कथं क्रियावत्त्वं वेगस्य
क्रियोत्तरकालीनत्वात् ॥ नो हि मूर्त्तत्वमात्रेण क्रियेत्यत आह प्र-
यत्नादृष्टपरिग्रहादिति ॥ क्वचित्प्रयत्नपरिग्रहात् क्वाचिददृष्टपरि-
ग्रहादित्यर्थः ॥ इति शब्दो द्रव्यपरिसमाप्तौ ॥ लक्षणलक्ष्यसंगतिर्द्विफ-
लमूलं च परोन्नतं विभागोति स्पष्टता चेति द्रव्याणां मत्वकीर्त्तितं ॥ १ ॥
इत्युदयनाचार्यकृतौ कि[illegible]णावल्यां द्रव्यपदार्थः ॥ श्री छ श्री छ श्री वि
सम्वत् १९५२ श्रावण प्रविष्टे २५ कृष्ण पक्षे रविवासरे अविमुक्तवाराण-
स्यां आत्म पठनार्थे लेखितं पुस्तकमिदं शुभं भवतु ॥ भवानीशंकराभ्यां २

(10

नमः श्रीविश्वेश्वरो जयति शुभंभूयात्सर्वजगताम् ॥ ॥ श्रीरस्तु
७० साधुराम मुलाजम लिखारी मंदिर श्रीरघुनाथजी पुस्तकालय जंमू

नं. १५६२

डाकटर स्टाईनके सूचीपत्रके मुताबिक १५९१ नं. को किरणावली जोदरी के बजाय यह न्यूतन पुस्तक लिखवाकर मंदिरसे लिखवाई डाकटर सं. २२ प्रा. ६. ३१ को श्रीरघुनाथ पुस्तकालयमें दाखिल कराई गयी पत्रसंख्या १०२ —
सं. २२ प्रा. ६. ३१ देवराज शास्त्री - प्र. धि. मं.

10

॥ ॥इति किरणावलीमूलसमाप्तम् ॥ ॥ श्लो. २२१०